

ΣΦΑΚΙΑΝΑ ΣΠΙΤΙΑ

Στήν μνήμη τῆς μάνας μου

Ἡ ἐργασία αὐτὴ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἓνα προοίμιο τῆς μελέτης, ποὺ θὰ συγκεντρώσει κάποτε καὶ θὰ συνθέσει σὲ μιὰ ὀργανικὴ κι' ἐρμηνευτικὴ ἐνότητα ὅλο τὸ ὕλικὸ τῆς λαϊκῆς τέχνης τῶν Σφακιῶν. Ἐξετάζονται σήμερα ἐδῶ ὀκτὼ σπιτία' ἀπ' αὐτὰ μάλιστα τὸ ἓνα εἶναι τῆς Ἀσῆ Γωνιάς Ρεθύμνης, ποὺ βρίσκεται ὅμως πολὺ σιμὰ στὴν ἀνατολικὴ περιοχὴ τῶν Σφακιῶν κι' ἔχει ὑποστει τὴν ἄμεση ἐπίδρασή τους. Οἱ τύποι τῶν ἑπτὰ ἄλλων εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσωπευτικώτε- ρους τῆς περιοχῆς, γιὰτὶ νομίζω πὼς δίδουν τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς μορφές τοῦ Σφακιανοῦ σπιτιοῦ. Δηλαδή ἐκεῖνες τὶς μορφές ποὺ ἔχουν μιὰ δική τους ἰδιοτυπία καὶ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα συνηθισμένα σπιτία τῶν Σφακιῶν, ποὺ τὶς περισσότερες φορές δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἰσόγειο δωμάτιο, σὲ ἀπλὸ παραλληλόγραμμο σχῆμα, δίχως κανένα ἰδιαίτερο γνῶρισμα καὶ χαρακτήρα. Πιστεύω ἄλλωστε πὼς ὅ,τι ἔχει σημασία εἶναι νὰ μπορέσει κανεὶς νὰ ἐπιλέξει, μέσ' ἀπὸ κοινότυπες ἐκφράσεις τοῦ τόπου ποὺ μελετᾶ καὶ προβάλλει, ἐκεῖνο τὸ ἰδιαίτερο ποὺ θεωρεῖ ὅτι περικλείει κι' ἐρμηνεύει τὴν ἀληθινότερη καὶ πιὸ μύχια ἰδιοσυγκρασία τῶν ἀνθρώπων ποὺ τὸ ἐδημιούργησαν. Κι' ὄχι βέβαια πὼς μ' αὐτὸ θέλω νὰ πῶ ἢ πιστεύω πὼς τὰ λίγα ποὺ εἶδα κι' ἐκθέτω ἐδῶ ἐξαντλοῦν τὸ θέμα, μὰ νομίζω ἀπλῶς ὅτι ἀποτελοῦν μιὰ πρώτη παραινεντικὴ προσπάθεια γιὰ ὅσους θά'χουν τὰ ἐφόδια ν' ἀνέβουν ψηλό- τερα καὶ νὰ ἐποπτεύσουν πιὸ συνθετικὰ καὶ πιὸ πλατιὰ τὸ ζήτημα.

Τὰ Σφακιά εἶναι ἓνας τόπος ἄγριος, τραχύς, σχεδὸν ἀπάνθρωπος. Δὲ μοιάζει μὲ καμμιά ἄλλη περιοχὴ τῆς Κρήτης. Πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν ξέρω νὰ ἔχει κανεὶς τὴν ἀλλόκοτη ἐκείνη αἴσθηση ποὺ δοκιμάζει, ὅταν ὁδοιπορήσει μεσ' ἀπὸ τὶς ἀπόκρημνες πλαγιὲς καὶ τὰ φοβερὰ φαράγγια καὶ βρεθεῖ στὴν καρδιά της: Τὴν αἴσθηση σὰν νὰ βρίσκεται μέσα σὲ ὄχυρό¹. Ἀπὸ τὴ μιὰ ὡς τὴν ἄλλη ἄκρη, δεσπόζει ἓνας βράχος γυμνός, κοφτερός, χαρακωμένος ἀπὸ τὸν ἥλιο καὶ τὶς καταιγίδες, ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ βυθὸ τῆς Λυβικῆς θάλασσας καὶ μὲ μιὰ ἐντονη ἐγκάρσια κλίση,

1) «Σφακιά περιοχὴ ἄγονη τῶν Χανίων, στὴ νότια μεριά, εἶναι τόπος ὄχυρός ἐξ αἰτίας τῆς ἀγριότητος τῶν κατοίκων της τοῦ ὄρεινοῦ τῆς γῆς καὶ τοῦ ἀλίμενου» ἀναφέρει σ' ἐκθεσὴ του ὁ Mocenigo στὰ 1589 (βλ. Στ. Σπανάκης Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, τόμος I, Ἡράκλειον 1940, σελ. 8). Κι' ἐπίσης ὁ

σχεδόν κατακόρυφος πολλές φορές, υψώνεται και αποσβήνει στην όρσειρά των Λευκών Όρέων, στη μεγάλη και άδενδρη Σφακιανή Μαδάρα. Ούτε νερό και συχνά ούτε ἴσκιος δένδρου^{1α} που να ξαλαφρώσει λίγο το κορμί και να ἡμερέψει την καρδιά και το πνεῦμα.

Μέσα σ' ἓνα τέτοιο τόπο ἡ ζωή καταλήγει να 'ναι συχνά ἓνας πόλεμος κι' ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου, θέλοντας και μή, δὲ μπορεί παρά να σκληρύνει, σὰν τὴν πέτρα που τὴν ἀντιμάχεται. Αὐτὴ ἡ τραχύτητα τῆς ζωῆς εἶναι ἀπεικονισμένη και στο κτίσμα τοῦ ὄρεινοῦ Σφακιανοῦ. Δὲν ὑπάρχουν περιθώρια, οὔτε ὑλικά οὔτε και ψυχικά, για κείνο που ὁ Taine, σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση, ἀκριβῶς ἀντίθετη, ὀνομάζει «τελειοποίηση τῆς ἀνεσῆς»². Γι' αὐτὸ και τὰ μοναδικὰ κατασκευαστικὰ ὑλικά — ἡ πέτρα και τὸ ξύλο³ — ὑφίστανται μιὰ πρόχειρη, συχνά πρωτό-

Perrot: «δὲν ξέρω — ἔγραφε — κανένα ἄλλο τόπο ὄρεινό που ἡ φύση νᾶχει πιὸ ἐπιμελημένα ὀχυρώσει, που νᾶχει καλλίτερα προετοιμάσει για να χρησιμεύσει σὰν προμαχώνας τῆς ἀνεξαρτησίας»: G. Perrot, L'île de Crète, Paris 1867, σελ. 76). Κι' ἓνας ἀκόμη ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους ἐπισκέπτες, ὁ πιὸ ὕστερος, ἡ Dervenne, γράφει: «Ce qu'est Sphakia, il faudrait un livre entier pour le dire... C'est la Crète «à l'état brut», dans sa sauvagerie grandiose, longtemps déserte, inaccessible...» (C1. Dervenne, La Crète vivante, Paris 1957, σελ. 140).

^{1α}) Περίπου τὰ 2)3 τῶν Σφακιῶν εἶναι σήμερα ἄδενδρα, ἐνῶ φαίνεται πὸς στὰ παλιὰ χρόνια εἶχαν ἀρκετὸ δασικὸ πλοῦτο. Τὸ καταλαβαίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ δασωμένα μέρη που συναντᾶ, ἐδῶ κι' ἐκεῖ, πρὸ πάντων στίς ἀπόμακρες δυτικὲς περιοχές, μὰ κι' ἀπὸ μιὰ ἀξιόλογη μαρτυρία, σὲ βενετσιάνικο ἔγγραφο τοῦ 1514, ὅταν ἡ διοίκηση τοῦ Ἡρακλείου ζητᾶ να φέρει ξύλα ἀπὸ τὰ Σφακιά «για να ἐπισκευαστεῖ ὁ ναὸς τοῦ προστάτη μας Ἁγίου Μάρκου» (βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti, Vol. II, σελ. 19).

²) Ὅχι μονάχα γιατί ἡ βιοθεωρία γενικὰ τοῦ Taine ἀποτελεῖ ἓνα χρήσιμο, μεθοδολογικὸ ὄργανο κοινωνικοισθητικῆς ἔρευνας κι' ἐρμηνείας, μὰ συμβαίνει ἀκόμα και σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ἔργα του ν' ἀναφέρεται σ' ὄλους ἐκείνους τοὺς ἀστάθμητους συντελεστὲς τοῦ περιβάλλοντος, που διαμόρφωσαν κτίσματα κι' ἀνθρώπους σὲ μιὰ περιοχή ὀλότελα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δική μας. Παρόμοια ἀντιπαραβολὴ διαχέει συχνά ἐν' ἀποκαλυπτικὸ φῶς σ' ὅσα ἐπιχειροῦμε να ἐξηγήσομε. Τὸ θέμα του εἶναι οἱ «ὕγρὲς και γόνιμες Πεδιάδες» τῶν Κάτω Χωρῶν: «Θὰ μπορούσε κανεὶς να πεῖ πὸς στὴ χώρα τούτη τὸ νερὸ φτειάνει τὸ χόρτο, τὸ χόρτο φτειάνει τὰ κοπάδια, τὰ κοπάδια τὸ τυρὶ, τὸ βούτυρο και τὸ κρέας κι' ὅλα τοῦτα, μαζὺ με τὴ μύρα, φτειάνουν τὸν κάτοικο. Πραγματικά, ἀπὸ τούτη τὴν παχειὰ ζωὴ και τὸν φυσικὸν ὀργανισμό που εἶναι διαποτισμένος ἀπὸ ὕγρασία, βλέπετε να γεννιέται ἡ φλαμανδικὴ ἰδιοσυγκρασία, ὁ φιλεργατικὸς χαρακτῆρας, οἱ ταχτικὲς συνήθειες, ἡ ἡρεμία τοῦ πνεύματος και τῶν νεύρων, ἡ ἱκανότητα τοῦ να παίρνει κανεὶς τὴ ζωὴ φρόνιμα και λογικά, ἡ διαρκῆς ἱκανοποίηση, ἡ ἀγάπη τῆς καλοζωῆς, συνεπῶς ἡ κυριαρχία τῆς καθαριότητος και ἡ τελειοποίηση τῆς ἀνεσῆς» (βλ. ip. Taine, Ἡ φιλοσοφία τῆς τέχνης, Γκοδόστη σελ. 33). Για τὴν διαπλαστικὴ δύναμη τῶν ὑδάτινων στοιχείων βλ. ἀκόμα Ἁ γ. Προκοπίου, Ὁλλανδία (Ἀθήνα 1958) σελ. 93.

γονη, ἐπεξεργασία. Ἡ πέτρα — σκληρὸς σταχτὺς ἀσβεστόλιθος, ποὺ μονάχα ἀργὸ δυσκολοπελέκητο ὑλικὸ μπορεῖ νὰ προσφέρει — δουλεύεται ὅπως λάχει καὶ κτίζεται σχεδὸν ὅπως ξεκόβεται ἀπὸ τὸν λίθινον ὄγκο τοῦ νταμαριοῦ ποὺ συχνὰ βρίσκεται ἐκεῖ πλάϊ. Συμβαίνει μάλιστα καὶ μέσ' ἀπὸ τὸν ἴδιον χῶρο, ποὺ προορίζεται γιὰ τὸ κτίσμα, νὰ βγεῖ πολλὲς φορές καὶ τὸ λίθινο ὑλικὸ ποὺ θὰ κατασκευάσει τὸ σπίτι. Κι' ὁ τεχνίτης ἔχει ἀποκτήσει πιά τὴ σκληρὴν πέτρα αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ, γιατί, καθὼς παρατηρεῖ κι' ἓνας δικός μας³, «ἔτσι ἔμαθε, ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴ φύση, ἐχθρική καὶ σκληρὴ στὴ στιγμή τῆς μανίας της, πῶς νὰ κτίζει τὸ σπίτι.... πῶς νὰ διαλέγει τὰ ὑλικά... παρατηρώντας τὴ σύστασή τους...». Μέσα στὸν λαϊκὸ κατασκευαστὴ ὑπάρχει μιὰ ἀρχέτυπη μάθηση, ἓνας ἀλάθητος ὁδηγός, ἡ ἀκατάλυτη σοφία τοῦ ἐνστίκτου. Ἄλλωστε αὐτὴν τὴν πρώτη καὶ μοναδικὴ ἀνάγκη πάει νὰ θεραπεύσει τὸ δομήσιμο ὑλικό: νὰ στεγάσει τὸν ἄνθρωπο — ἓνα ἄνθρωπο γεννημένο καὶ μεγαλωμένο σ' ἓνα τέτοιο τραχὺ καὶ δύσκολο τόπο. Νὰ στεγάσει, ὄχι νὰ κοσμήσει. Καὶ δὲν εἶναι μόνο ἡ τραχύτητα τῆς ζωῆς ποὺ τὸν κάνει νὰ παραμελεῖ κάθε διάκοσμο, μὰ εἶναι καὶ τὸ ἴδιο τὸ περιβάλλον ποὺ τοῦ ἐμπνέει αὐτὴ τὴν ἀσκητικὴ λιτότητα⁴ καὶ τὸν ὑποχρεώνει νὰ προσαρμόζει ἀνάλογα τὴ ζωὴ του. Συχνά, καθὼς προχωρεῖς στοὺς ὄρεινους οἰκισμούς, — στὸν Καλλικράτη, στὸ Ἄσφέντου, στὴν Ἀράδαινα — δὲ μπορεῖς ἀπὸ μακρὰ νὰ διαχωρίσεις τὸ ἀνθρώπινο κατάλυμα ἀπὸ τὸ βουνό: τόσο ἔχει ταυτιστεῖ τὸ κλειστό, δίχως παράθυρα καὶ χρώματα σφακιανὸ κτίσμα, μὲ τὸ βράχο ποὺ τὸ περιζώνει⁵.

³) Ποὺ κάποτε συμβολίζουν καὶ τὰ βασικά ἀγαθὰ τοῦ Λευκορίτη. «Ἀπὸ πέτρα ἕως ξύλῳ», συναντᾶται σὲ σφακιανὸ συμβόλαιον τοῦ 1729 καὶ μ' αὐτὸ δηλώνεται ὅλο τὸ ἔχει ποὺ διαθέτει ἓνας ἄνθρωπος στὸν κόσμον (βλ. Χριστιανικὴ Κρήτη Τόμος Α', σελ. 495).

⁴) Πάνου Τζελέπη, Ὁ λαϊκὸς ἀρχιτέχτονας, Περ. «Ζυγὸς» τευχ. 3, σ. 7.

⁵) Δομικὸς ἀσκητισμὸς ποὺ χαρακτηρίζει γενικὰ τὸ κρητικὸ σπίτι, καὶ ποὺ ἡ γενεσιουργὸς του αἰτία ἔχει ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τίς ρίζες της μέσα στίς ἀτέλειωτες ἱστορικὲς περιπέτειες τοῦ τόπου. (βλ. καὶ Δ. Ε. Τριποδάκη, Ἡ χωρική κατοικία στὸ Λασιθί, Περιοδικὸ «Τεχνικὰ Χρονικὰ» Τόμος XXIII, σελ. 295). Γίνεται πιὸ καταληπτὸς σὰν ἀντιπαραθέσει κανεῖς ἐκείνη τὴ χαρούμενη διακοσμητικὴ διάθεση τῶν νησιωτῶν μας, τὴν ἀγάπη τους τὴν «μέχρι πάθους ἐξικνουμένην πρὸς τὸν στολισμὸν» (Γ. Μέγα, Ἡ Ἑλληνικὴ οἰκία, Ἀθῆναι 1949, σελ. 41). Γενικὰ βέβαια τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ λαϊκοῦ οἰκοδομήματος εἶναι ἡ αὐστηρὴ προσαρμογὴ του στίς ἄμεσες βιωτικὲς ἀνάγκες ποὺ πρόκειται νὰ ικανοποιήσει. «Ὁ λαὸς δὲν κάνει πρωτοτυπίες καὶ ξαφνίσματα» μὰ «φκιάνει μορφὲς δοκιμασμένες ποὺ ὑπηρετοῦν τίς ἀνάγκες τῆς ζωῆς του» (Δ. Ε. Εὐαγγελίδης, Τὸ νησιώτικο λαϊκὸ σπίτι, «Νέα Ἑστία» τευχὸς 406, ἔτος 1944), χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει πῶς ἀποφεύγει ὁλότελα «τὸ περιττό» καὶ πῶς «δὲν ἔχει τὴν πρόθεση ν' ἀρέσει».

⁶) Κι' ἀκόμα μιὰ τελευταία ἀντιπαραβολή, ἀπὸ τὸν Taine, ποὺ ὑποδοθηθεῖ στὴν

Ἄλλωστε μὲ τοῦτο τὸ βουνὸ ἔχει δεθεῖ ἄρρηκτα ἡ ζωὴ τοῦ Λευκορίτη⁷. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα σὰν κτηνοτρόφος ποὺ εἶναι, σ' αὐτὸ βρίσκει τὴν πρωταρχικὴ πηγὴ τῆς συντήρησής του. Αὐτὸ προσδιορίζει τὴν οἰκονομία του. Καὶ στὴν ἀφθαρτὴ μεγαλοπρέπειά του νιώθει νὰ ἐνσαρκώνεται τὸ ἰδανικὸ τῆς ἀνθρώπινης λεβεντιάς. Σ' αὐτό, τέλος, καταφεύγει τώρα κι' αἰῶνες, γιὰ νὰ περισώσει τὴ λευτεριά του⁸. Εἶναι στὰ ὄρη ποὺ βρίσκει ὅ,τι συντηρεῖ τὸ κορμί του κι' ἐμψυχώνει τὸ πνεῦμα του. Αὐτές, σὲ πολὺ γενικὲς γραμμές, εἶναι ἀπὸ τίς πρῶτες ρίζες ποὺ τροφοδοτοῦν τὸν Σφακιανὸν ἐκείνον ποὺ ἔκτισε καὶ διαμόρφωσε τὰ σπίτια ποὺ ἐξετάζω ἀμέσως πιὸ κάτω.

Τὸ Σφακιανὸ σπίτι ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν ἐπιπεδόστεγων, πλατυμέτωπων⁹ μονόσπιτων, ποὺ συνήθως συναντῶνται στὰ ἑλληγι-

---

συναγωγὴ γενικότερων κρίσεων: «Ἐπειδὴ οἱ βροχὲς εἶναι συχνὲς καὶ ραγδαῖες, οἱ στέγες τῶν σπιτιῶν ἐμφανίζονται μεγάλη κλίση κ. ἐπειδὴ ὑπάρχει συχνὰ ὑγρασία βάρουνε τίς προσόψεις μὲ λαδομπογιὰ κλπ.», καὶ συμπεραίνει: «Σ' ὅλες αὐτές τίς λεπτομέρειες τῆς καθημερινῆς ζωῆς, σ' ὅλες αὐτές τίς ἐνδείξεις τῆς ἐνδόμυξης εὐχαρίστησης καὶ τῆς διαρκοῦς εὐημερίας θὰ ἰδῆτε τὰ ἀποτελέσματα τοῦ βασικοῦ χαρακτήρα ποὺ ἔχει ἀποτυπωθεῖ στὸ κλίμα καὶ στὸ ἔδαφος, στὸν φυσικὸ καὶ τὸ ζωϊκὸ κόσμον, στὸν ἄνθρωπον καὶ τὸ ἔργο του, στὴν κοινωνία καὶ τὸ ἄτομον» Ορ. Cit. σελ. 33, 34). Τέλος σὰν συμπλήρωμα, τούτῃ ἢ ἀντίρροπη «αἰσθησι» τοῦ E. Faure: «Τὸ ἔδαφος αὐτό, ἀκτινοβολῶντας στὸ κτίριον τὴ θερμότητα ποὺ ἀποταμιεύει, δίδει στοὺς τοίχους του τὸν τόνο τῶν σκληρῶν βράχων, τῶν φρυγμένων φύλλων, τῶν καρπῶν ποὺ ὠριμάζονται ὀλόγυρα, τῆς σκόνης ὅπου ἀνακατώνονται τὰ μόρια τῆς φθορᾶς του» (E. Faure, Τὸ πνεῦμα τῶν μορφῶν, Περιοδ. «Τρίτο Μάτι», τεύχος 2-3, ἔτος 1935).

⁷) Τὸ πόσο ἄμεσα συνέχεται ἡ ζωὴ τοῦ Σφακιανοῦ μὲ τὸ βουνό, τὸ βλέπει καὶ τὸ ζεῖ κανεὶς, μ' ἓνα τρόπο ἀποκαλυπτικόν, στὴν πλούσια βουκολικὴ του ποίηση. Παραπέμπω στὰ παρακάτω «ριζίτικα» τραγούδια, γιὰ ὅποιον θάθελε νὰ γνωρίσει τὴν ὁμορφὴ τούτῃ ἔκφραση τῆς ἀγάπης τοῦ Λευκορίτη στὸ βουνό του, μὲ τίς αὐγὲς καὶ τίς ἀντάρες του, τοὺς ἀετούς καὶ τὰ χιόνια του, μὲ τοὺς βοσκούς καὶ τὰ κοπάδια τους, ποὺ μάχονται νὰ κερδίσουν τὴ ζωὴ: Ἰδ. Παπαγρηγοράκη Τὰ Κρητικὰ ριζίτικα τραγούδια, Χανιά 1956-57. Βλ. τὰ 4, 25, 26, 30, 41, 42, 53, 71, 94, 99, 100, 109, 115, 116, 121, 122, 188, 240, 337, 391, 503.

⁸) Εἶναι συχνὲς οἱ ἀναφορὲς τῶν βουνῶν μέσα στὸ τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη, σὰν νὰ πρόκειται γι' ἀγαπημένες, ζωντανὲς ὑπάρξεις. Ἄρκοῦμαι στίς δύο τοῦτες ἐκκλήσεις, ἀπὸ τίς πιὸ δραματικὲς καὶ τίς πιὸ ὁμορφες:

Ἄδρια ποῦ τ' ὀρπίζετε νὰ ῥοθεῖτε σ' ἔθλια χάλια (στίχ. 244).

Ἄδρια ποῦ ν' οἱ γι' ἄντρες σας οἱ πολυοπαινεμένοι (στίχ. 933).

(Βλ. Μπάμπια Παντζελιοῦ, Τὸ τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη, Ἡράκλειον 1947).

⁹) Κι' ὄχι «στενομέτωπων» ὅπως γράφουν οἱ Χρ. Εὐελπίδης - Σπ. Τσαούσης, Τὸ Ἀγροτικὸ σπίτι, 1944, σελ. 56.

κά νησιά¹⁰. Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ γνήσιες μορφές του νομίζω πὼς εἶναι ἐκείνη ποὺ ἐπικρατεῖ στὸν Καλλικράτη. Τὸ χωριὸ σκόρπιο — ὅπως κι' ὄλα τὰ Σφακιανὰ χωριά ποὺ κτίζονται κατὰ συνοικίες — ἐκτείνεται στὴ Βορ. Δυτικὴ πλευρὰ ἐνὸς μικροῦ κι' ἀνώμαλου ὀροπέδιου, ποῦχει ὑψόμετρο 720 μέτρα περίπου¹¹. Ἡ βάση τῆς οἰκονομίας του εἶναι ἡ κτηνοτροφία. Βγάζει ὅμως καὶ λίγο κρασί, λίγα ὄσπρια, λαδάκι καὶ ξυλοκάβουνο. Τὸ χιόνι φτάνει τὸ χειμῶνα σὲ 0,50—1,00 μ. ὕψος. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι ψηλοί, «μπογαράδες» καὶ γεροδεμένοι¹². Ἐπειτα οἱ ἄνδρες, μὰ ἀκόμη πιὸ πολὺ οἱ γυναῖκες, εἶναι γλυκύτατοι στὴ λαλιά καὶ χρωματίζουν μ' ἐξαισίες εἰκόνας τὴν κουδέντα τους.

Ἡ μορφή τοῦ Καλλικρατιανοῦ σπιτιοῦ¹³, ὅπως τὴν παρουσιάζω, συναντᾶται αὐτούσια ἢ μὲ μικροπαραλλαγές, σὲ ὄλα σχεδὸν τὰ χωριά τῶν Σφακιῶν, πλὴν τῆς Χώρας. Εἶναι τὸ σπίτι μὲ τὴν καμάρα¹⁴, τὸ

¹⁰) Γ. Μέγα, Ἡ Ἑλληνικὴ οἰκία, Ἀθήναι 1949, σελ. 34.

¹¹) «Πανταχόθεν τοῦ πεδίου ὄρωνται συνοικίαι, εὐτελεῖς ἔχουσαι οἰκίας» γράφει στὰ 1877, γιὰ τὸν Καλλικράτη, ὁ Γρηγ. Παπαδοπετράκης, Ἱστορία τῶν Σφακιῶν, ἐν Ἀθήναις 1888, σελ. 28, καὶ καθὼς τοῦ ἀρέσουν οἱ ὑπερβολές τοποθετεῖ τὸ χωριὸ σὲ ὑψόμετρο «πέντε χιλιάδας πόδας ἀγγλικούς ὑπὲρ τὴν θάλασσαν» (σελ. 28).

¹²) Θυμίζουσι ἐκείνους τοὺς ὠραίους στίχους ἀπὸ τὸ «Τραγοῦδι τοῦ Ἀληθάκη»:

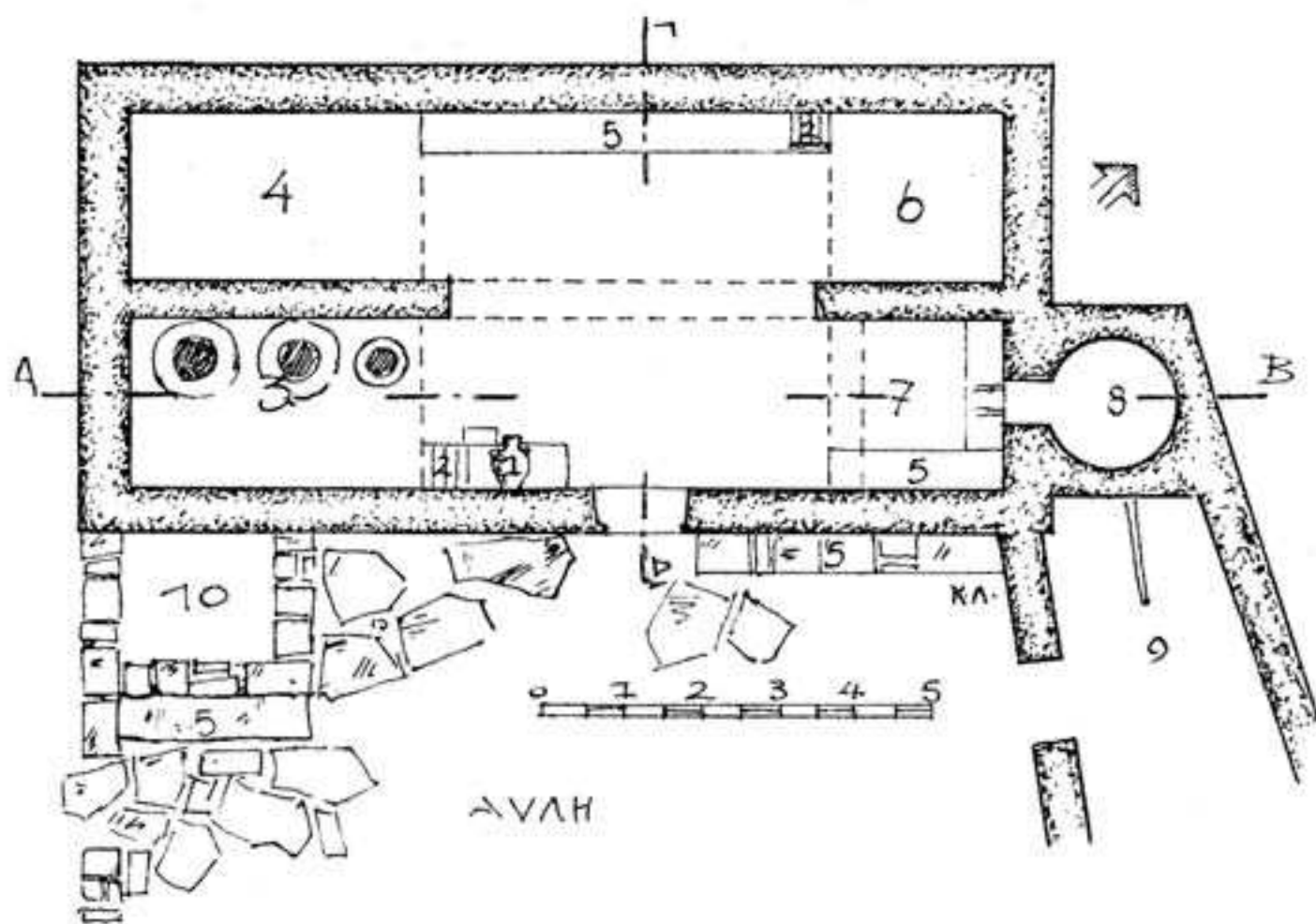
*Καὶ μπογαράδες καὶ λιγνοί, μὲ τσοὶ μακρὲς χεροῦκλες
καὶ μὲ τὰ σιθήθια τ' ἀνοιχιά καὶ μὲ τσοὶ ποδαροῦκλες
μὲ τὰ μακρέ τωνα σκουλιά, μὲ τσοὶ πισωκανκάλες
τ' ἀμπέθια νιω τὰ μαλλιαρά καὶ τσ' ἀνοιχιές κουτάλες*

Ἐμμ. Βαρδίδη, Κρητικαὶ Ρίμαι, Ἀθήναι 1888, στ. 209 - 212.

¹³) Ἀξιοπρόσεκτη ἢ πικρακάτω πληροφορία ποὺ δίδει ὁ Παπαδοπετράκης: «Καὶ τὶς γέρον, Σφυρῆς ἐπονομαζόμενος, 130 ἐτῶν, διηγείτο ἡμῖν πρό 40 ἐτῶν ὅτι ἐνθυμεῖτο καὶ ἐδείκνυε τὴν πρώτην κτισθεῖσαν οἰκίαν τοῦ νῦν Καλλικράτους» (Op Cit. σελ. 31). Θὰ μπορούσε κανεὶς ἀπ' αὐτὸ νὰ συμπεράνει πὼς ὁ τύπος τοῦ ἐξεταζόμενου σπιτιοῦ θ' ἄρχισε νὰ κατασκευάζεται στὸν Καλλικράτη κατὰ τὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα, θὰ μεταφυτεύτηκε δὲ ἀπὸ ἄλλον, ἀρχαιότερον οἰκισμό τῶν Σφακιῶν. (Πάντως, ἀτεκμηρίωτη ἢ ἀποψη τοῦ Α. Π. Βουρδουμπάκη, ὅτι τὴν ἐκκλησίαν Ἀγίων Ἀποστόλων στὴ Χώρα Σφακιῶν, ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἔγγραφο τοῦ 1435, τὴν ἔκτισαν Καλλικρατιανοί) Βλ. Ε.Ε.Κ Σ. τομ. 2ος, σελ. 261 - 262. Βλ. σχετικὰ καὶ Παπαδοπετράκη, Op Cit. σελ. 20).

¹⁴) Καμαρόσπιτα συναντοῦνται κατ' ἀρχὴν σ' ὄλην τὴν Αἰγαιοπελαγίτικη Λεκάνη: Κυκλάδες, Δωδεκάνησα κλπ. (Βλ. Δ. Β. Βασιλειάδη, Εἰσαγωγή στὴν Αἰγαιοπελαγίτικη Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθήναι 1955, σελ. 59 - 62, Γ. Μέγα, Ἡ Ἑλληνικὴ οἰκία, Ἀθήναι 1949, σελ. 37 C. C. P a p a s, L' urbanisme et l' Architecture populaire dans les Cyclades, Paris 1957, καὶ Κ. Α. Γεωργιάδου, Τὸ Ἀγροτικὸ σπίτι Κυρηναίας Κύπρου, «Λαογραφία» τόμος ΙΕ', σελ. 111). Ἀπ' ὄλα ὅμως, ἐκεῖνο ποὺ προσεγγίζει σὰν διάρθρωση, τὸ Σφακιανὸ σπίτι εἶναι τὸ Ροδίτικο (Βλ. Γ. Μέγα, Ἡ Λαϊκὴ Κατοικία τῆς Δωδεκανήσου, Ἀθήνα. 1949, Ἄν. Ὁρλάνδου, La maison paysanne dans l' île de Rhodes. «L' Hel-

«καμαρόσπιστο» όπως τὸ λένε οἱ Σφακιανοί¹⁵. Ὁ κυριώτερος συντελεστής τῆς κτιριολογικῆς του διάρθρωσης εἶναι ἡ στέγη, πού ἡ μορφολογική της επίδραση, κι' ἐδῶ ὅπως καὶ σὲ ἄλλες ἀντίστοιχες περιπτώσεις, εἶναι ἄμεση, γεγονός ἀλλωστε πού ἔχει γενικώτερα διερευνηθεῖ καὶ πιστοποιηθεῖ¹⁶. Μὲ τὴν παρεμβολή τῆς λίθινης καμάρας μειώνεται πρῶτ' ἀπ' ὅλα στὸ μισὸ τὸ ἐλεύθερο ἄνοιγμα τῆς στέγης καὶ παρέχεται ἔτσι ἡ εὐχέρεια γιὰ τὴ χρησιμοποίηση ξύλινων δοκῶν περιο-

Σχέδιο 1. — Σπίτι Μανουσέλη: Κάτοψη.

1. Σιαμνοσιάτης. 2. Σκάλες πρὸς σοφᾶ. 3. Ἀποθήκη μὲ σοφᾶ.
4. Ἀποθήκη. 5. Πεζοῦλες. 6. Σοφᾶς. 7. Καμινάδα. 8. Φοῦρνος.
9. Στάβλος. 10. Πατητήρι.

ρισμένης διατομῆς καὶ μήκους, καὶ γενικὰ διαστάσεων πού ν' ἀνταποκρίνονται στὰ μέσα μεγέθη ξύλων πού παράγει ἡ περιοχή¹⁷. Ἀλλωστε, ἔτσι καθὼς φορτώνεται ὁ ξύλινος σκελετός, μὲ τὸ παχὺ στρώμα τοῦ χωμάτινου δώματος, πρέπει νά ᾖναι καὶ οἱ δοκοὶ ἱκανοὶ νὰ κρατή-

lénisme contemporain 1947, σελ. 223 καὶ Ἀ. ν. Βρόντη, Παλιὰ Σπίτια τῆς Ρόδου. Ρόδος 1950). Ἐπίσης ὡς πρὸς τὴν προέλευση τῆς μορφῆς αὐτῆς βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Ἀ. ν. Ὁρλάνδου (op. Cit. σελ. 225) καὶ τίς ἀντιρρήσεις τοῦ Γ. Μέγα (Λαϊκὴ Κατοικία Δωδεκ. σελ. 57-59). Πάνω στὸ ἴδιο θέμα βλ. τίς ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις τοῦ Κ. Παπᾶ, Op. Cit. σελ. 75.

¹⁵⁾ Βρασκά, Βουβὰ καὶ Πατσιανὲ κι' ἀόρια τὰ δικά σας
ποῦ εἶναι οἱ γι' - ὀνιάδες σας, τὰ καμαρόσπιτά σας
(Τραγοῦδι τοῦ Δασκαλογιάννη. στ. 959 - 60).

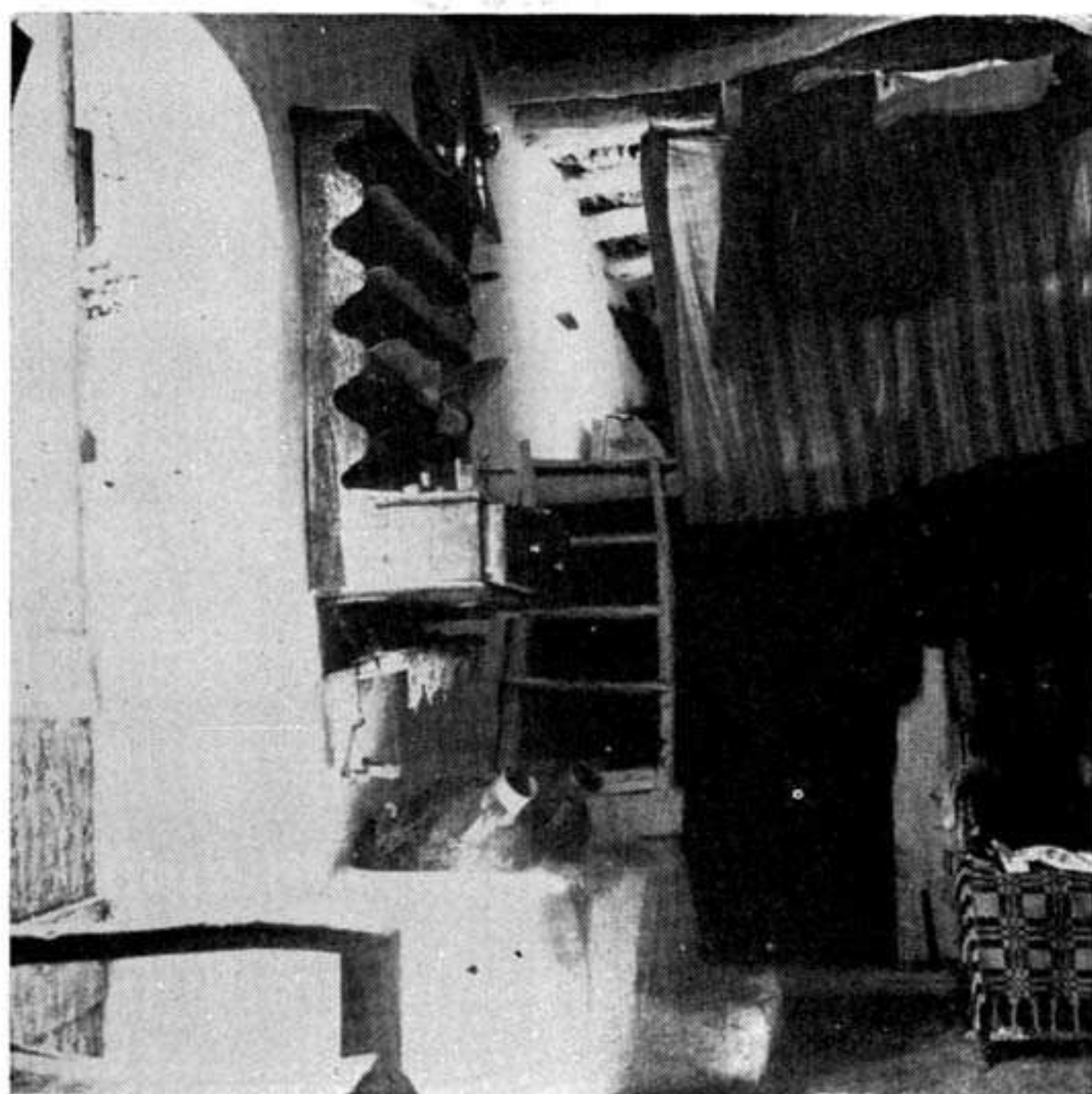
¹⁶⁾ Γ. Μέγα, Ἡ Ἑλληνικὴ Οἰκία, Ἀθήναι 1949, σελ. 7 καὶ Fr. Oelmann Haus und Hof im Altertum I, Berlin 1927, σελ. 41, 90.

¹⁷⁾ Χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς ἄμεσης επίδρασης τοῦ ξύλου, καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς στέγης, στὴ διαμόρφωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, στὸ λαϊκὸ σπίτι, μᾶς

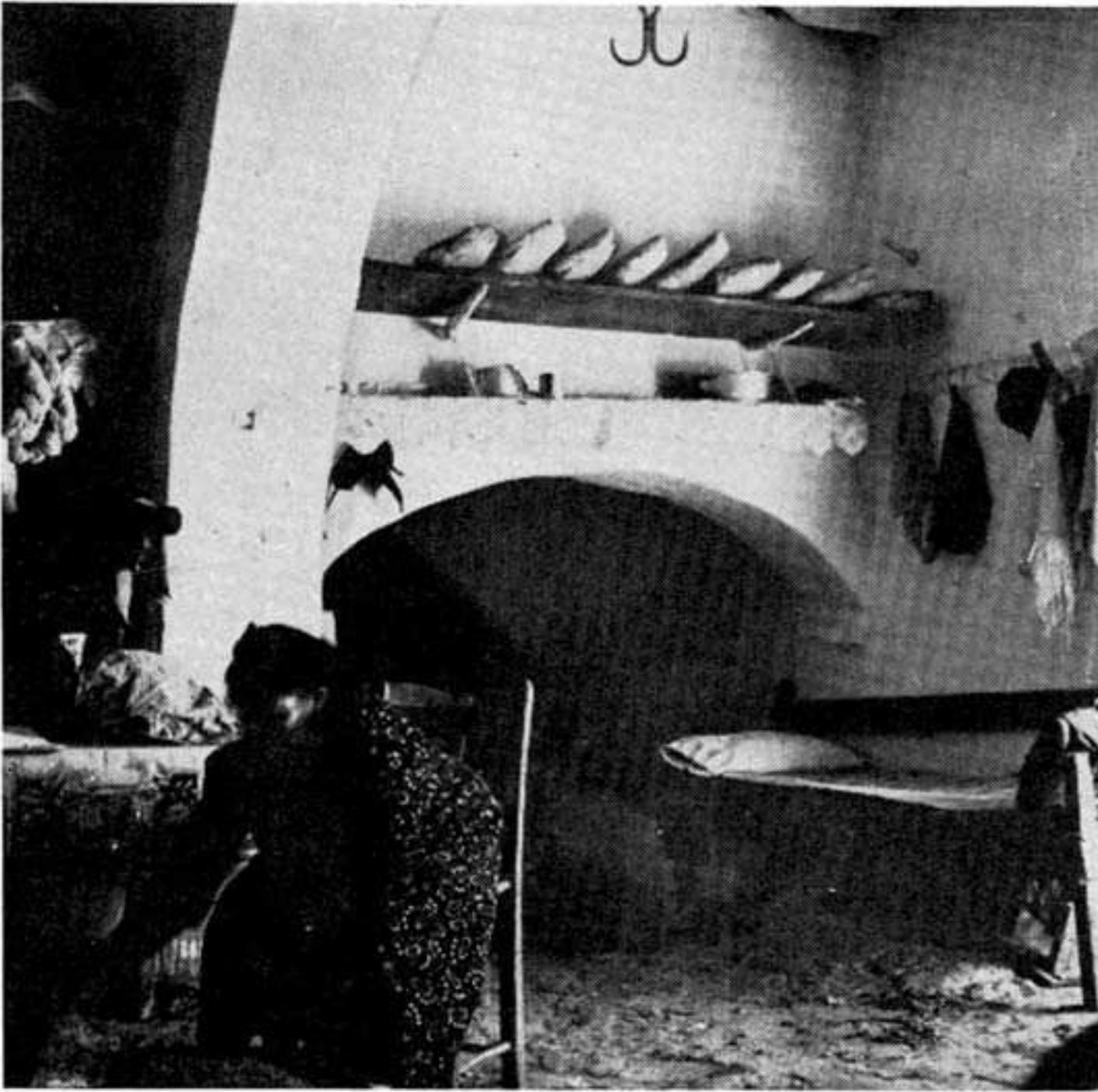

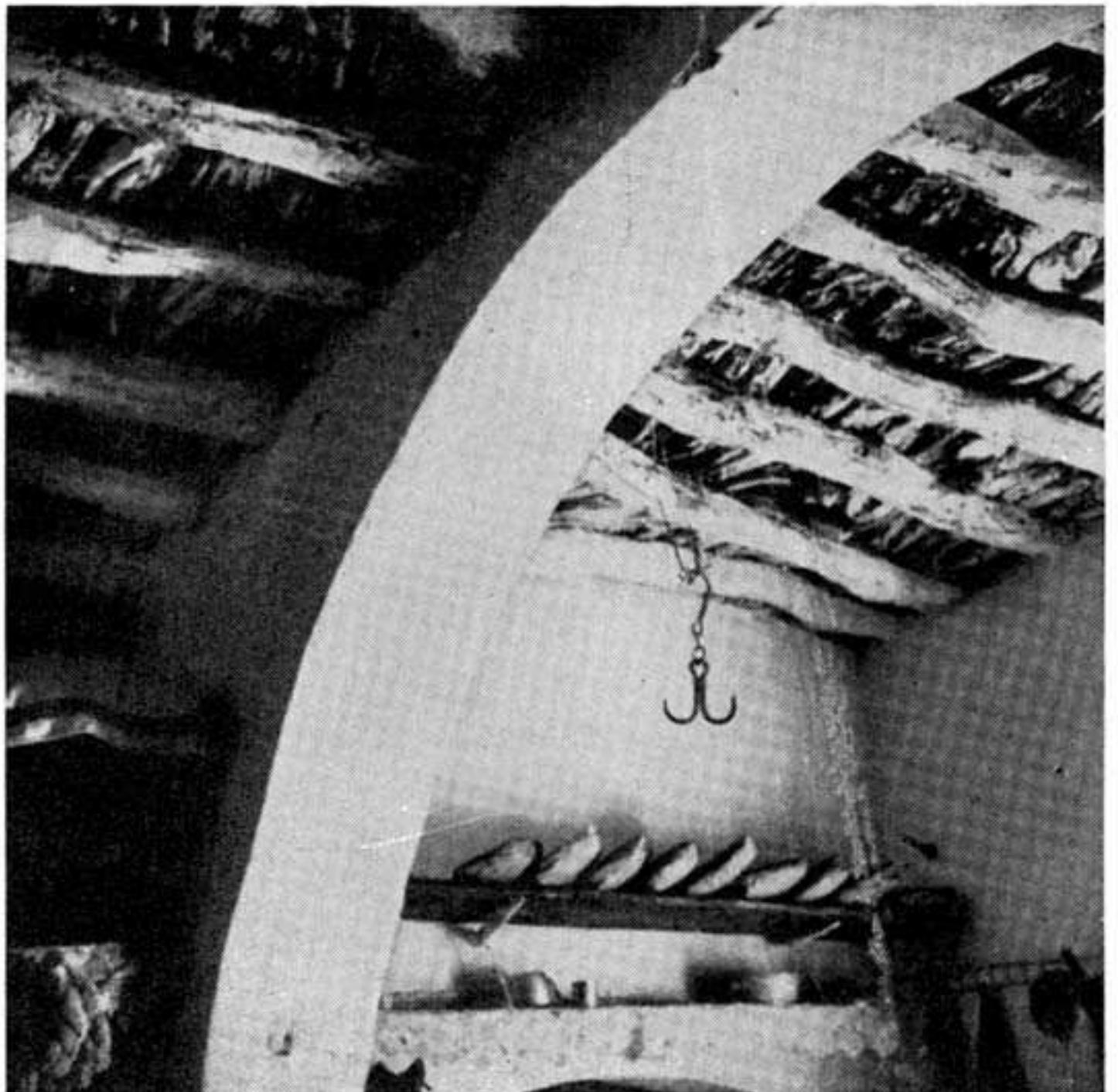
Είκ. 1. — Καλλικράτης :
Σπίτι τοῦ Μ. Μανουσέλη.
Νοτία ὄψη.

Είκ. 2. — Καλλικράτης :
Σπίτι τοῦ Μ. Μανουσέλη.
Νοτιοδυτικὸς σοφᾶς.

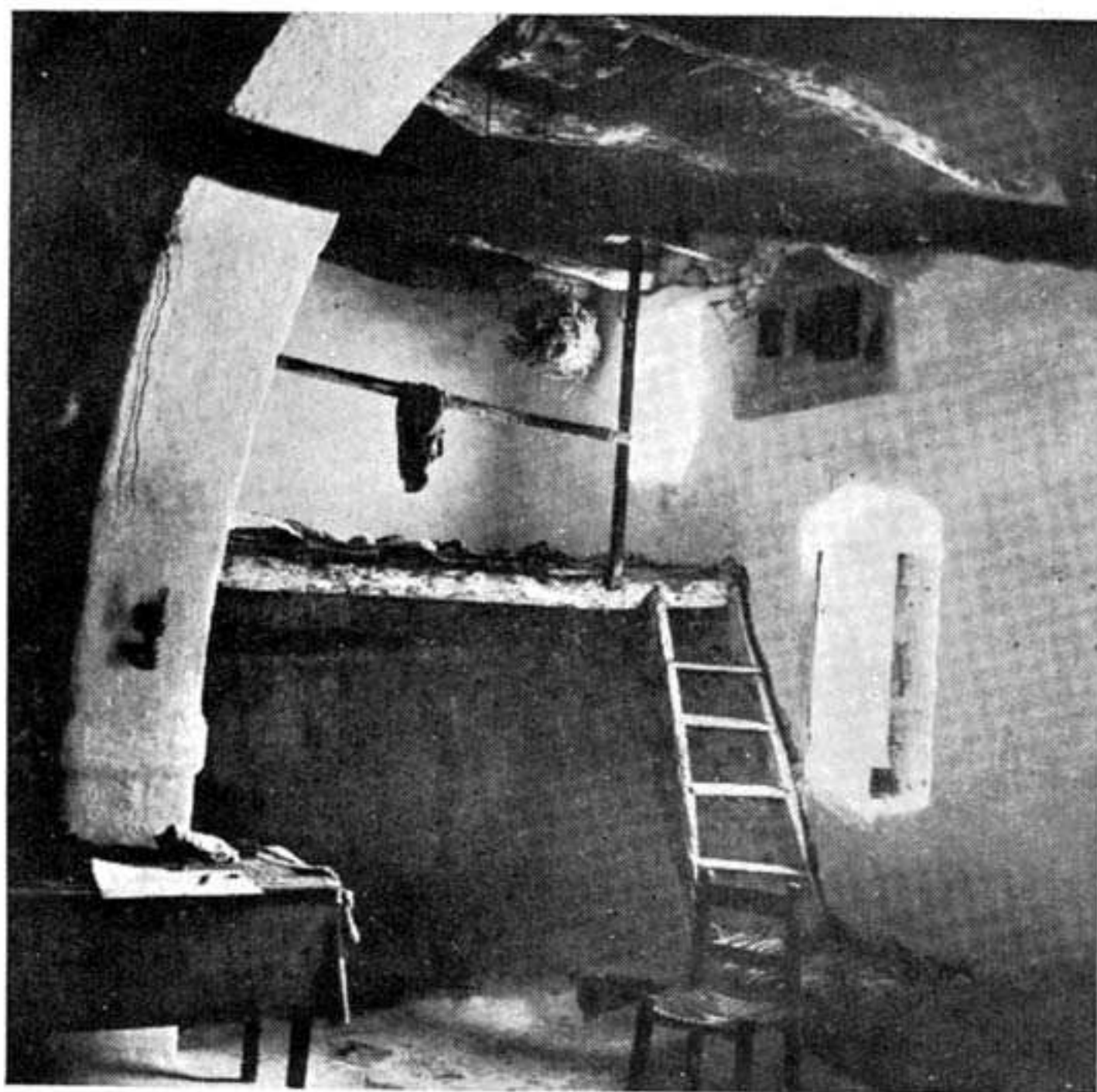
Εἰκ. 1. — Καλλικράτης :
Σπίτι τοῦ Μ. Μανουσέλη.
Ἐσωτερικό.

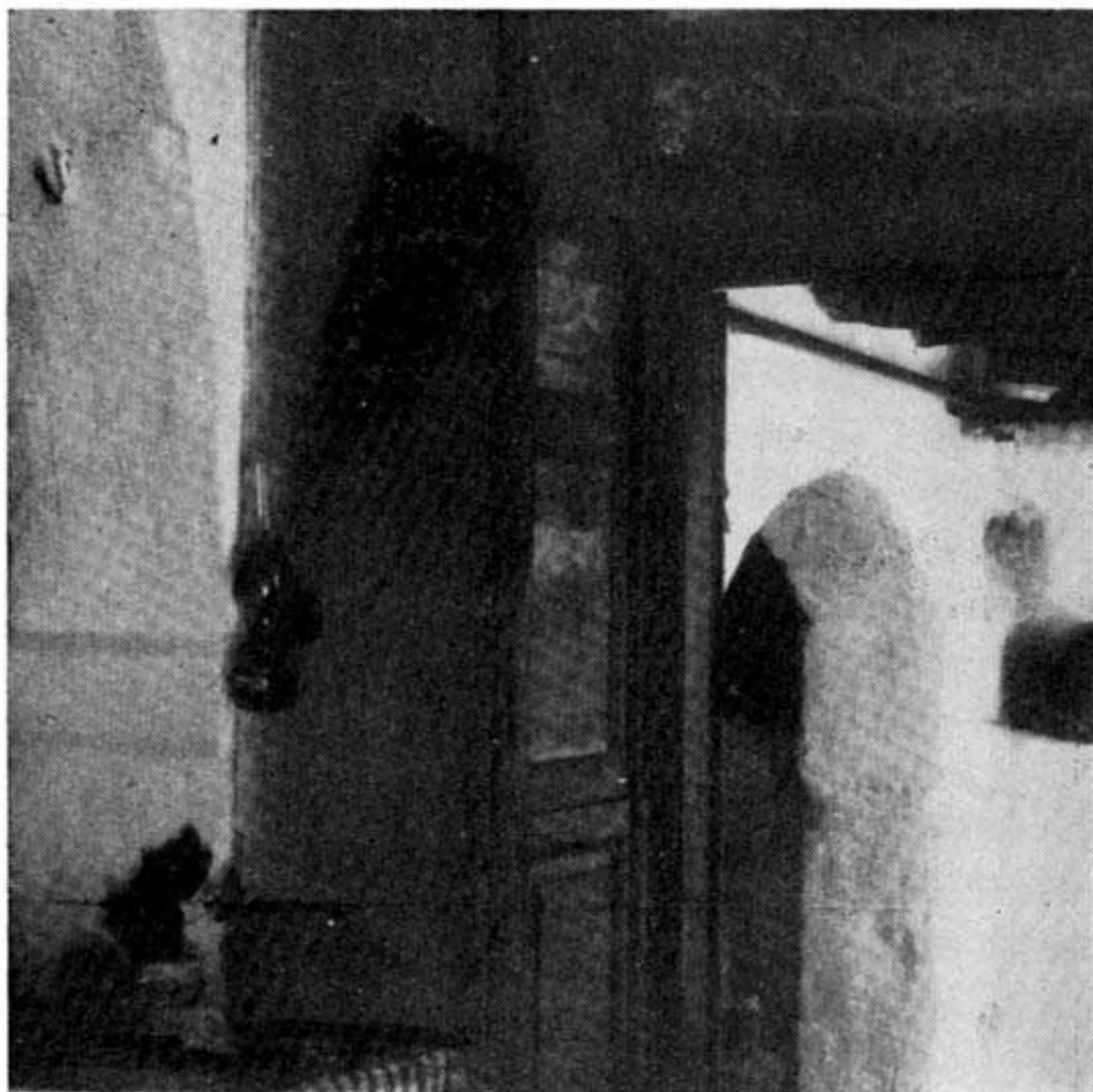
Εἰκ. 2 — Καλλικράτης :
Σπίτι τοῦ Μ. Μανουσέλη.
Ἡ στέγη.

Είχ. 1. — 'Ασῆ Γωνιά :
Σπίτι Δαμηλάρη. 'Η κα-
μινάδα.

Είχ. 2. — 'Ασῆ Γωνιά :
Σπίτι Δαμηλάρη. Νοτιοα-
νατολικός σοφᾶς.

Είχ. 1. — Σπίτι παπᾶ Σπ.
Μαρινάκη. Ἐσωτερικό.

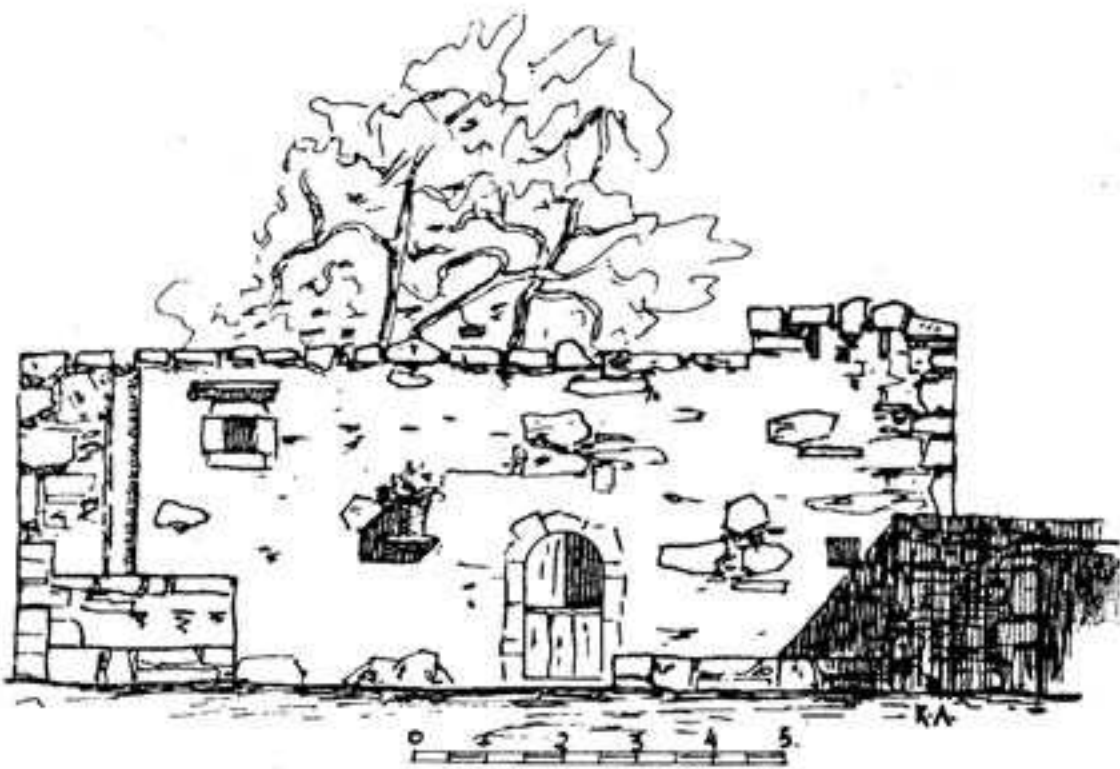

Είχ. 2 — Σπίτι παπᾶ Σπ.
Μαρινάκη. Νοσία ὄψη.

σουν τὸ βάρος καὶ ν' ἀνθέξουν στὴ στατική καταπόνηση. Καὶ δὲν εἶναι μονάχα ἡ ἀρχική στρώση, ποὺ ἔχει πάχος 0,20 - 0,25 μ., μὰ ἐπειδὴ συμβαίνει κάποτε καὶ τὸ ὑλικὸ ποὺ χρησιμοποιοῦν σὲ ὀρισμένες περιοχὲς (ὅπως καὶ στὸν Καλλικράτη) νὰ μὴν εἶναι ἀρκετὰ κατάλληλο καὶ ἱκανὸ νὰ προστατέψει, ὅσο χρειάζεται, ἀπὸ τὸ νερό, ἀναγκάζονται κάθε χρόνο νὰ κάνουν καὶ νέα προσθήκη χώματος, ποὺ πῶς πολὺ μοῦ φαίνεται πὼς αὐξάνει τὸ βάρος τοῦ δώματος παρὰ τὴ στεγανότητά του.

Μὲ τὴν παρεμβολὴ τῆς καμάρας συντελεῖται ἓνας διαχωρισμὸς, ποὺ χωρὶς νὰ διασπᾶ τὴν ἐνότητα τοῦ ἐσωτερικοῦ, δημιουργεῖ ἐν τούτοις ἰδιαίτερους χώρους, μὲ λειτουργικὴ αὐτονομία ὁ καθένας, ποὺ ἐξασφαλίζουν μιὰ σωστὴ ἐκμετάλλευση τοῦ οἰκήματος, ἐνῶ ἀφαιροῦν κάθε ἴχνος μονοτονίας, ὅπως ἐκείνη ποὺ δεσπόζει στὴν ἀπλὴ παραλληλεπίπεδη αἴθουσα. Τὸ σπίτι τοῦ Μανώλη Μανουσέλη στὸν Καλλικράτη, εἶναι ἀκριβῶς ἓνα ἐξαιρετὸ δείγμα αὐτῆς τῆς ὁμορφῆς διάρθρωσης (βλ. σχ. 1 - 5 καὶ Πίν. ΙΖ' καὶ ΙΗ').

Σχέδιο 2. — Σπίτι Μανουσέλη: Πρόσοψη.

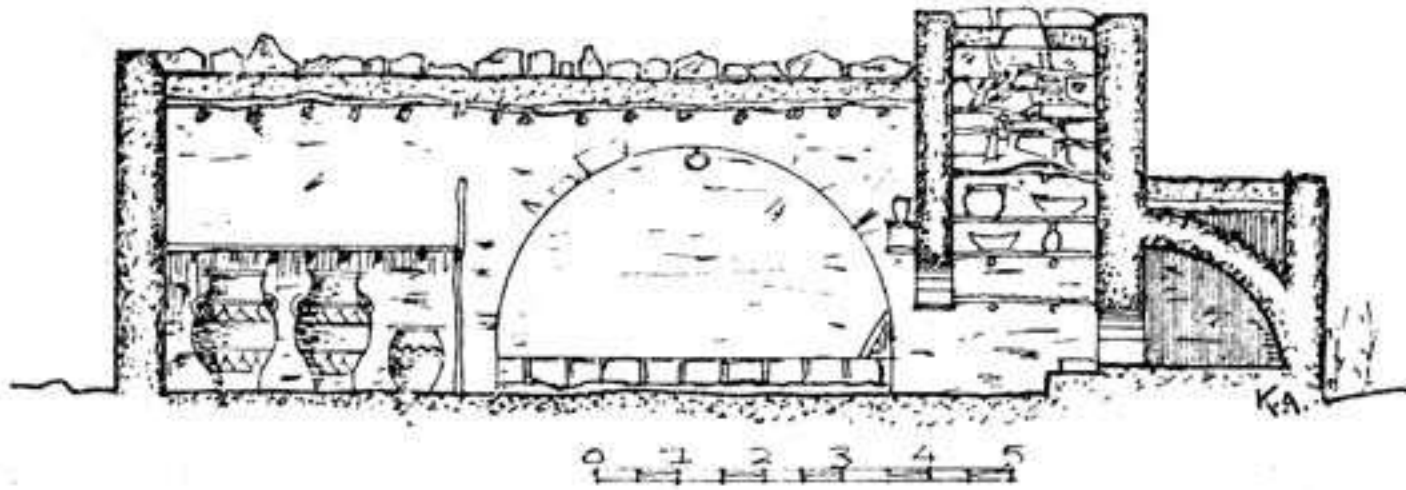
Οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ ἓνα ὀρθογώνιο παραλληλεπίπεδο δωμάτιο ποὺ οἱ δύο μεγάλες παραστάδες τῆς καμάρας, τὸ διαιροῦν κατ' ἀρχὴν σὲ δύο, ἴσου πλάτους καὶ μήκους, τμήματα: τὸ πρόσθιο καὶ τὸ ὀπίσθιο¹⁸, ποὺ ὀνομάζονται «σπάλες»¹⁹. Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτὸν τὸν πρῶτο καὶ πολὺ γενικὸν διαχωρισμὸ, συντελεῖται καὶ μιὰ ἄλλη διαίρεση, πῶς σκόπιμη λειτουργικὰ καὶ πλαστικὰ: προκύπτει πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἓνας κεντρικὸς χώρος ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ πλάτος τῆς καμάρας καὶ ἀποτελεῖ τὸν πνεύμονα τοῦ σπιτιοῦ. Μέσα σ' αὐτὸν κυκλοφορεῖ καὶ ζεῖ τίς περισσότερες ὥρες τῆς ἡμέρας ἡ οἰκογένεια. Ἐδῶ θὰ φάει, ἐδῶ θὰ δεχτεῖ τὸν ξένο της, ἐδῶ θὰ γλεντήσῃ, κι' ἐδῶ, σὰν ἔρθῃ ἡ κακὴ ὥρα, θὰ κλάψῃ. Στὰ Σφακιά τὸν χώρο τοῦτο τὸν ὀνομάζουν «σάλα», γιὰ

προσφέρει καὶ τὸ Αἰγηνίτικο, ποὺ τὸ πλάτος του κυμαίνεται συνήθως ἀνάμεσα στὰ 2,30 — 2,40 μ. (βλ. Δ. Β. Βασιλειάδη, Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Αἰγίνας, Τεῦχος Α', Ἀθήνα 1957, σελ. 28).

¹⁸) «Ἡ ὄξω χώρα» καὶ «ἡ μέσα χώρα» τοῦ ροδίτικου καμαρόσπιτου.

¹⁹) Προφανῶς ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ spalla = ὠμοπλάτη. Σπάλες ὅμως ὀνομάζουν κατ' ἐπέκταση καὶ τίς πλευρικές κόγχες (τὰ «καντούνια»).

νά εξάρουν τή σημασία του, ἐνώ στ' ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου τὸν λένε «σπίτι» καί, καθὼς παρατηρεῖ ἡ Α. Χατζημιχάλη, «αὐτὸς ὁ μοναδικὸς χῶρος, θυμίζει ἀρχαιότατη ἐποχή»²⁰. Δεξιὰ κι' ἀριστερά, καὶ στὶς δυὸ «σπάλες», σχηματίζονται οἱ τέσσερις κόγχες, τὰ «καντούνια»²¹ ἢ «κουλτούκια»²². Τὸ πλάτος εἶναι τὸ ἴδιο καὶ στὰ τέσσερα, ἐνῶ τὸ βάθος τῶν δυτικῶν εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ βάθος ποὺ ἔχουν τ' ἀνατολικά, ἀφοῦ πρὸς ἀνατολὰς ἔχει μετατοπιστεῖ κι' ὁ ἄξονας συμμετρίας ὅλου τοῦ κτιρίου. Ἀπὸ τὰ δυὸ ἀνατολικά «καντούνια», τὸ ἓνα, ποὺ βρίσκεται ἀμέσως δεξιὰ μὲν μόλις μποῦμε, χρησιμεύει γιὰ κουζίνα, ὅπου τὸ τζάκι κι' ὁ φούρνος. Ἡ ὀνομασία ποὺ τοῦ ἔχουν δώσει συμφωνεῖ τέλεια μὲ τὴ διαμόρφωση ποὺ ἔχει καὶ μὲ τὸν προορισμὸ του· τὸ λένε «καμινάδα». Εἶναι ἓνας χῶρος συμμαζεμένος, συμπαθητικὸς, γεμάτος θαλπωρῆ, πρὸ

Σχέδιο 3. — Στίτι Μανουσέλη: Τομή Α - Β.

παντὸς στὶς χειμωνιάτικες ὥρες. Ἡ λειτουργικὴ του σημασία ἐξαίρεται κι' ἀπὸ τὸν ἐπιμελῆ τρόπο ποὺ ἔγινε ὁ διαχωρισμὸς του, ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σπίτι, μὲ τὴν πρερμβολὴ τοῦ χαμηλωμένου τόξου (βλ. κατὰ πλάτος τομὴ σχ. 4 καὶ Πίν. ΙΗ', εἰκ. 1) μὰ κι' ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ τονίζεται στὴν πρόσοψη μὲ τὴ μικρὴ ὑπερύψωση, ποὺ ἐκφράζει κι' ἐξωτερικά, μὲ ἀπλότητα καὶ εἰλικρίνεια τὴ σκοπιμότητά του. Ἐσωτερικά, στὴν «καμινάδα», διατάσσονται σὲ κατάλληλο ὕψος, ξυλοσανίδες, τὰ ράφια, γιὰ τὰ σκεύη, ἐνῶ σ' ἄλλες περιπτώσεις ἀφήνονται στὸν τοῖχο μερικὰ μικρὰ ντουλάπια. Πάνω ψηλά, στοὺς περιμετρικοὺς τοίχους, ἀνοίγουν δυὸ ἢ καὶ περισσότερες στενόμακρες τρύπες, τὶς «καπνοδόχους», ὅπως τὶς λένε, γιὰ τὸν ἀερισμὸ, καθὼς καὶ μιὰ πιὸ μεγάλη, στρογγυλὴ, τὸν «ἀνηφορὰ»²³, στὴ μέση τοῦ ὑπερυψωμένου δώματος, ποὺ τὸν διαμορφώνουν συνήθως μ' ἓνα σπασμένο πιθάρι καὶ χρησιμεύει ἐπίσης γι' ἀε-

²⁰) Ἀγγ. Χατζημιχάλη, *La maison grecque*, «L' Hellenisme contemporaine», Athènes 1949 σελ. 14.

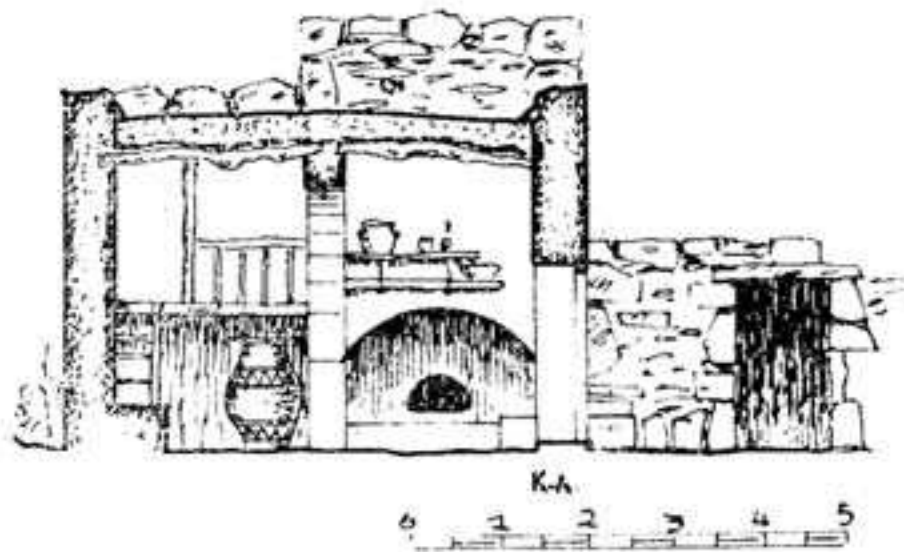
²¹) Ἴταλ. Cantone = γωνιά δωματίου.

²²) Τουρκ. Koltuk = μέρος ἀπόμερο, γωνιά.

²³) Γιὰ τὸν «ἀνηφορὰ» βλ. ἐπίσης Δ. Ε. Τριποδάκη, Ἡ χωρική κατοικία στὸ Λασιθί, «Τεχνικά Χρονικά», Τόμος XXIII, σελ. 293.

ρισμό και για φωτισμό. Χαμηλά, στη νότια της πλευρά, είναι μιὰ μικρή κτιστή πεζούλα. Τέλος τὸ στόμιο τοῦ φούρνου βρίσκεται ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὴν «παρασθιά»²⁴, ἐνῶ τὸ κύριο σῶμα του ἐκτείνεται ἔξω²⁵ ἀπὸ τὸ σπίτι κι' εἰσχωρεῖ στὸ «πκράσπιτο», ὅπου σήμερα ὁ στάβλος. Ἀρχικά, γιὰ τὰ ζῶα, προοριζότανε τὸ βορειοδυτικὸ «καντοῦνι», πὺ εἶχε «σοφᾶ» κι' ἀποθήκευαν ἐκεῖ πάνω τὸ σανό. Ἔτσι, δίχως πολλή διαδικασία, μέσ' ἀπὸ μιὰ τρύπα πὺ ἄφηναν ἐπίτηδες στὸ πάτωμα τοῦ σοφᾶ, τραβοῦσαν τὸ χόρτο γιὰ νὰ ταΐσουν τὰ ζωντανὰ (βόδια, μουλάρια, μαρταρῆς κ.λ.π.) πὺ ἔμεναν ἀπὸ κάτω, στὸν «μπουλμέ»²⁶. Ὁ συναγελασμός αὐτὸς ἄλλωστε εἶναι συνήθεια πὺ ἐπικρατεῖ και σήμερα, τόσο ἐδῶ ὅσο κι' ἄλλοῦ²⁷. Τὰ δυὸ ἄλλα «καντούνια» (βλ. σχ. 1) ἔχουν τὸ σοφᾶ τους πὺ προορίζεται γιὰ τὸν ὕπνο: γιὰ τὴν «κοιμητέ», ὅπως λέει ὁ Σφακιανός. Σ' ἐν' ἀπὸ τὰ δυὸ, τὸ πιὸ μικρὸ (Βορ. ἀνατολικὸ) βρισκότανε ἄλλοτε τὸ πατητήρι πὺ τὸ χρησιμοποιοῦσαν μονάχα τὴν ἐποχὴ τοῦ τρυγητοῦ, κι' ὕστερα ὅλο τὸν ἄλλο χρόνο τὸ σκέπαζαν μὲ σανίδες και τὸ ἴκαναν κι' αὐτὸ μέ-

Σχέδιο 4. — Σπίτι Μανουσέλη: Τομὴ Γ-Δ.

ρος γιὰ «κοιμητέ». Σήμερα στὸ σπίτι τοῦ Μανουσέλη τὸ πατητήρι βρίσκεται ἔξω, στὴ νοτιοδυτικὴ γωνιά τοῦ σπιτιοῦ, κι' ἔτσι ἔγιναν δυὸ σοφᾶδες, μὲ τὸ ἀπλοῖκό τους κάγκελο και τὴν ξύλινη ἀρχέγονή τους σκαλίτσα (Πίν. ΙΖ', εἰκ. 2). Κι' ἀπὸ τοὺς δυὸ, ἐκεῖνος πὺ κατέχει τὸ

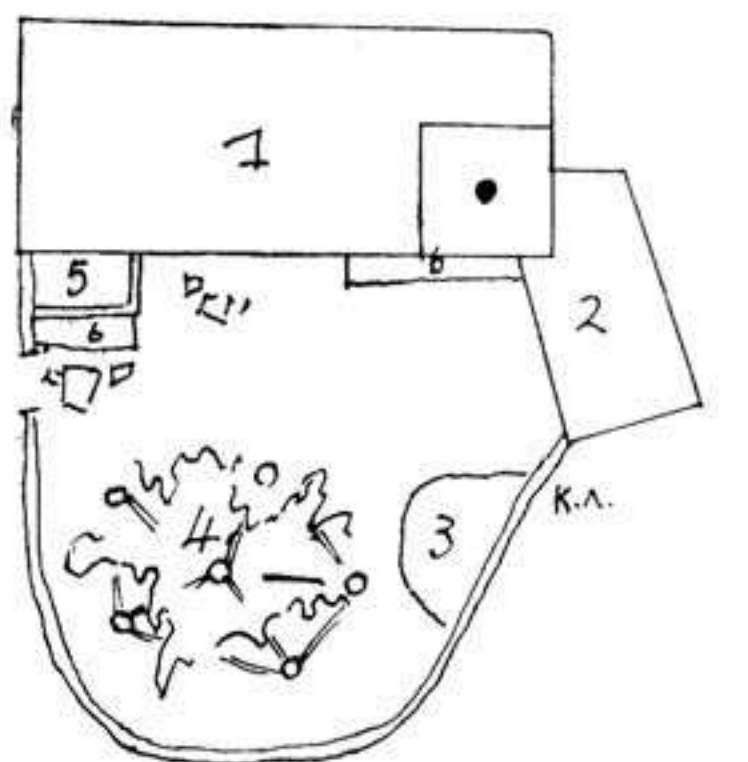
²⁴) Γιὰ τὴν «παρασθιά» βλ. Φ. Κοουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος και πολιτισμός, τόμος Δ', Ἀθήναι 1951, σελ. 308.

²⁵) Στὸ σπίτι τῆς Ἀσῆ - Γωνιάς, ὁλόκληρος ὁ φούρνος βρίσκεται μέσα στὴν «καμινάδα», (βλ. σχέδ. 12, 13).

²⁶) Τουρκ. Bölme = ξύλινο χωρίσμα δωματίου, και μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια χρησιμοποιεῖται και ἄλλοῦ (βλ. Γ. Μέγα, Ἡ λαϊκὴ κατοικία τῆς Δωδεκανήσου, σελ. 37). Ἐδῶ ὕπνοῦν, κατ' ἐπέκταση, ὁλόκληρο τὸ χωρὸ τοῦ καντοῦνι πὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ σοφᾶ, και πὺ διαχωρίζεται ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σπίτι μὲ ξύλινο χωρίσμα, τὸν «μπουλμέ».

²⁷) «Ἐννοεῖται δ' ὅτι δὲν λείπουν και τὰ ἀγροτικὰ σπίτια, ἰδίᾳ εἰς τὴν Ρόδον, ὅπου τ' ἀροτριῶντα ζῶα και τὰ ὑποζύγια σταδλίζονται (ἢ ἐσταδλίζοντο ἄλλοτε) εἰς ἐν ἄκρον τοῦ σπιτιοῦ ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην μὲ τούς ἀνθρώπους» (Γ. Μέγα, Ἡ Ἑλληνικὴ οἰκία σελ. 33). «Τὸ μονόσπιτο ἔπρεπε νὰ στεγάσει τ' ἀνθρώπινα ὄντα, τὰ ζῶα και τὰ γῆινα προϊόντα. Αὐτὰ τὰ τρία στοιχεῖα προσδιορίζουν τὴ μορφή του» παρατηρεῖ σωστά ὁ Π. Τζελέπης, L' Architecture populaire en Grèce, Paris 1951.

νοτιοδυτικό καντούνι, άριστερά μόλις περάσομε τήν πόρτα, είναι κι' ό πιό σημαντικός, πρώτ' άπ' όλα γιατί έχει καλό προσανατολισμό κι' ύστερα γιατί είναι κι' ό πιό μεγάλος. Άλλωστε είναι κι' ό μόνος χώρος που του επέτρεψαν τήν πολυτέλεια ένός μικρού παράθυρου, διαστάσεων $0,30 \times 0,37$ μ., κι' αυτό τó κούφωμα είναι, μαζί με τήν πόρτα τής εισόδου και τόν άνηφορά, τά μόνα άνοιγματα που δίδουν φώς κι' άέρα στο σπίτι. Όσο θά κατεβαίνομε σέ χαμηλότερα μέρη, με ήπιώτερο κλίμα και άσφαλέστερες συνθήκες ζωής, τόσο ό άριθμός και οι διαστάσεις τών παραθύρων θ' αυξάνουν. Τό σπίτι του Δαμηλάρη στην

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Σχέδιο 5. — Σπίτι Μανουσέλη: Γενική διάταξη χώρων.

1. Σπίτι. 2. Στάβλος. 3. κοιτίσι.
4. Κληματαριά. 5. Παιτητήρι. 6. Πεζούλες.

χει άλλωστε παρατηρηθεί πώς ή κτηνοτροφική ζωή δημιουργεί μια

Άση Γωνιά, πιστοποιεί (βλ. σχ. 6, 7, 8, 9 και Πίν. ΙΘ') αυτό τόν κανόνα τής προσαρμογής στις κλιματολογικές και τοπικές συνθήκες, που έχει ισχύ και κύρος για κάθε περιοχή, δική μας και ξένη²⁸. Και ξαναγυρίζω τέλος στή διαμόρφωση τών δυό ανατολικών «καντουγιών». Με τήν μετατόπιση του άξονα συμμετρίας προς άνατολάς, εξασφαλίστηκε πολύ μεγαλύτερο βάθος στις κόγχες εκείνες, που τις προόριζαν έξ άρχής για τόν ύπνο τών ανθρώπων και τών ζώων.

Έτσι λοιπόν, κλειστό και συγκεντρωμένο, τό σπίτι του Καλλικράτη δείχνει πώς και ό άνθρωπος που τό κατοικεί θά πρέπει νά 'ναι κι' αυτός λίγο - πολύ κλειστός στον έαυτό του. Έ-

²⁸) «Η διαφορά ψύχους εις δύο όμοιας, κατά τά λοιπά, περιπτώσεις, επηρεάζει τήν επιφάνειαν και θέσιν τών παραθύρων» (Σ. Κυδωνιάτη, Συμβολή εις τήν μελέτην του Άγροτικού σπιτιού, Άθήναι 1945, σελ. 11).

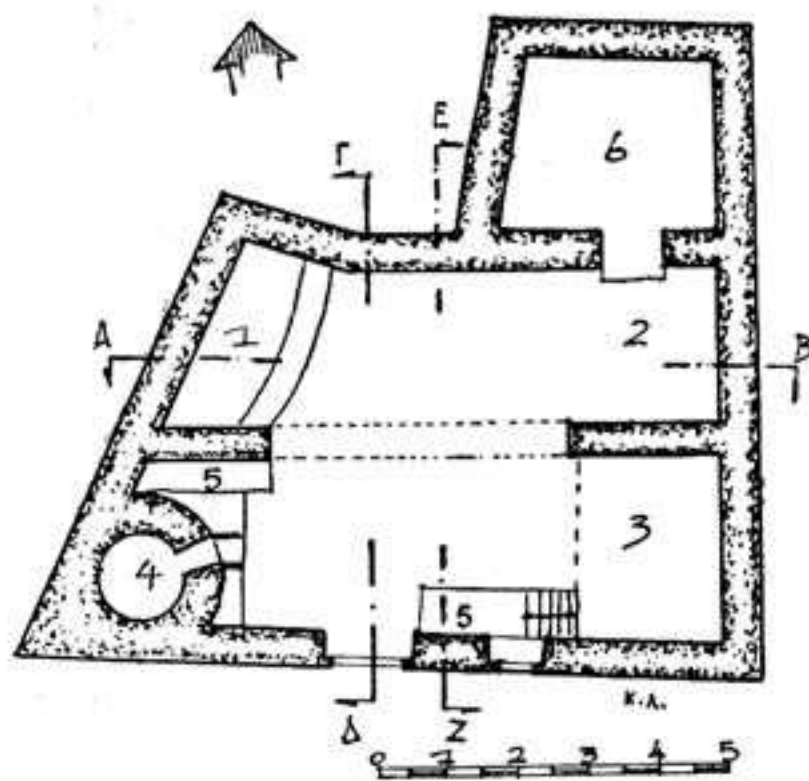
«Άνεβαίνοντας σέ ύψίπεδα, τά σπίτια σιγά - σιγά διαμορφώνονται ανάλογα με τίς κλιματολογικές συνθήκες. Γίνονται πιό μικρά, οι χώροι πιό μαζεμένοι, τά παράθυρα πιό στενά» (E. A. Griffini, *Costruzione razionale della Casa* Hoepli 1939, σελ. 18).

«Έλθετικό ξυλόσπιτο στην Άνω Σαβοΐα, όρεινή περιοχή, διαπεραστικό κρύο και χιόνι. Κατασκευάστηκε μ' άπρκλειστικό σκοπό ν' ανταποκριθεί σ' αυτές τίς άνάγκες. Κάτοψη κλειστή, λίγα άνοιγματα, κι' ή ζωή φαίνεται — τή χειμερινή περίοδο — νά'ναι όλότελα έσωτερική (A. Lurcat, *Formes, composition et lois d'harmonie* Vol. I, Paris 1953, σελ. 190). Βλέπε και σημ. 59.

ιδιότυπη «διαβίωση... κάτω από συνθήκες μὴ κοινωνικές»²⁹. Πὲς γι' αὐτό, πὲς γιατί ὁ τόπος εἶναι ἄγριος καὶ τραχύς, τὸ γεγονός εἶναι ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐδῶ, κλείνονται πρὸς πολὺ στὸν ἑαυτὸ τους. Κι' ἔτσι, ὅπως εἶναι καὶ φυσικό, τὸ σπίτι ἐκφράζει αὐτὴ τὴν ἐσωτερικὴ διάθεση τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τὸ κατοικεῖ. Γι' αὐτὸ καὶ σὲ ὀρισμένους ὄρεινους οἰκισμούς, σὰν τοῦ Καλλικράτη, ἀποφεύγεται, ὅσο εἶναι δυνατόν, ἡ κατασκευὴ ἐπίκοινων τοίχων μὲ τὰ γειτονικά κτίσματα. Κι' εἶναι καὶ τοῦτο μιὰ ἐκδήλωση αὐτοτέλειας. Τὸ σπίτι κτίζεται ὅσο παίρνει ἀδέσμευτο κτιριολογικὰ ἀπὸ κάθε του μεριά, μέσα στὸ μεγάλο χῶρο, τὴν αὐλή³⁰, γιὰ νὰ νῆαι ἐλεύθερο καὶ νὰ ἐξασφαλίζεται συνάμα καὶ ἡ δυνατότητα τῆς ἐπέκτασής του καὶ ἡ ἀναγκαία κυ-

κλοφοριακὴ του ἄνεση. Τὸ σπίτι τοῦ Μανουσέλη ἔχει ἀπὸ τὸ νότιο μέρος τὴ μεγάλη του αὐλή (βλ. σχ. 5) ποὺ δίδει ἀέρα κι' ἀπλοχωριὰ σ' ὅλο τὸ κτίσμα. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς βοηθητικούς χώρους (στάβλο, πατητήρι, κοτέτσι) ποὺ πρόσθεσε στὸν κύριο κορμό, ἐδημιούργησε μ' ἓνα ἐξάισιο αὐθρομητισμό, καταμεσίς τῆς αὐλῆς, τὴν κληματαριά (ἢ κρεβατίνα), ποὺ τὴν ἄπλωσε ἀκατάστατα πάνω σὲ κάτι συμπαθητικὰ χοντρόξυλα στηριγμένα σὲ πέντε ἀσουλούπωτες, τετράπαχες, κτιστὲς κολλῶνες (Πίν.

Σχέδιο 6. — Σπίτι Δαμηλάρη: Κάτοψη. 1. Πατητήρι. 2. Ἀποθήκη. 3. Σοφᾶς. 4. Φοῦρνος. 5. Πεζοῦλες. 6. Παράοπιο.

ΙΖ'). Καὶ τὶς καλοκαιρινὲς ὥρες, ὅταν ὁ ἥλιος ἔχει ψηλώσει καὶ σκί-ζει τὴν πέτρα, εἶναι χαρὰ θεοῦ ἓνας τέτοιος δροσιτικὸς ἴσκιος κάτω ἀπὸ τὸ ἀρχέγονο τοῦτο κατασκεῦασμα.

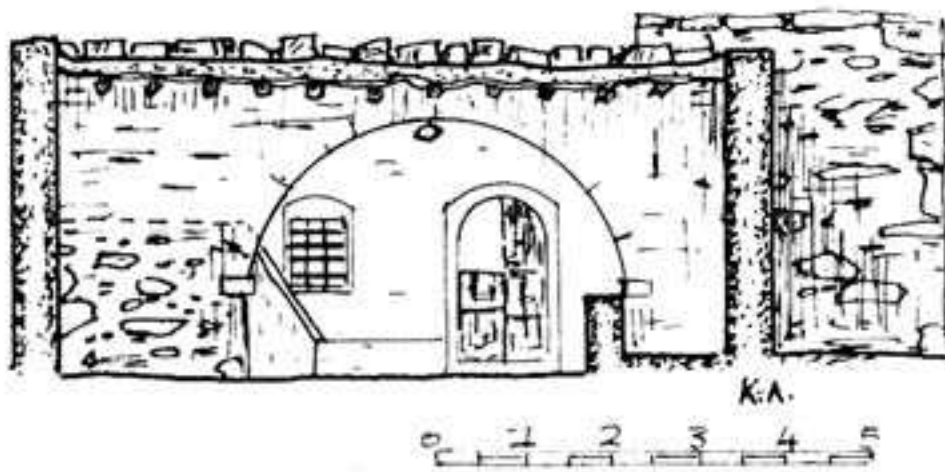
Μὰ θὰ ἦταν μιὰ παραφωνία, ἂν κάτι ξέφευγε ἀπὸ τὰ γενικὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ τῆς χοντροπελεκημένης δουλειᾶς. Κι' οἱ τοῖχοι τοῦ σπιτιοῦ τέτοιοι εἶναι: ἀπὸ ἀργολιθοδομή, μὲ χωματόλασπη, ποὺ καμιά φορά τὴν ἐμπλουτίζουν μὲ λίγο ἀσβέστη. Ἐσωτερικὰ περνοῦν τοὺς τοίχους μὲ δυὸ χέρια σοβᾶ, ποὺ ἡ ἄτεχνη κατασκευὴ του δημιουργεῖ, στὶς ἀσπρισμένες ἐπιφάνειες, κυματισμούς, ποὺ μοιάζουν ἀπαλὰ

²⁹) Σ. Κυθωνιάτη, Ἡ θέση τοῦ Ἑλληνικοῦ χωριοῦ, περιοδικὸ «Ἀνταίος» τόμος Α', σελ. 109.

³⁰) «Ἡ αὐλή...ὕπῃρξε ὁ πυρῆνας στὸ σπίτι τῶν ἀρχαίων κι' ἐξακολουθεῖ νὰ νῆαι στὸ νησιώτικο σπίτι» παρατηρεῖ ὁ Κ. Παπᾶς (op. cit. σελ. 11). «Ἡ αὐλή χρησιμεύει σὰν ἐσωτερικὸς σύνδεσμος...» Π. Τζελέπη op. cit.

ἀντιφεγγίσματα. Κάποτε ὁ σοβάς δὲν ἐκτείνεται στὰ καντούνια πὺ χρησιμεύουν γι' ἀποθήκες, ὅπως συμβαίνει λ. χ. μὲ τ' ἀνατολικά καντούνια τοῦ σπιτιοῦ Δαμηλάρη (βλ. σχ. 7 καὶ 8). Ἐξωτερικὰ μ' ἓνα ἀπλὸ χαλικολόγημα καὶ κάποτε μ' ἓν' ἀσβέστωμα, ἡ ὑπόθεσις παίρνει τέλος.

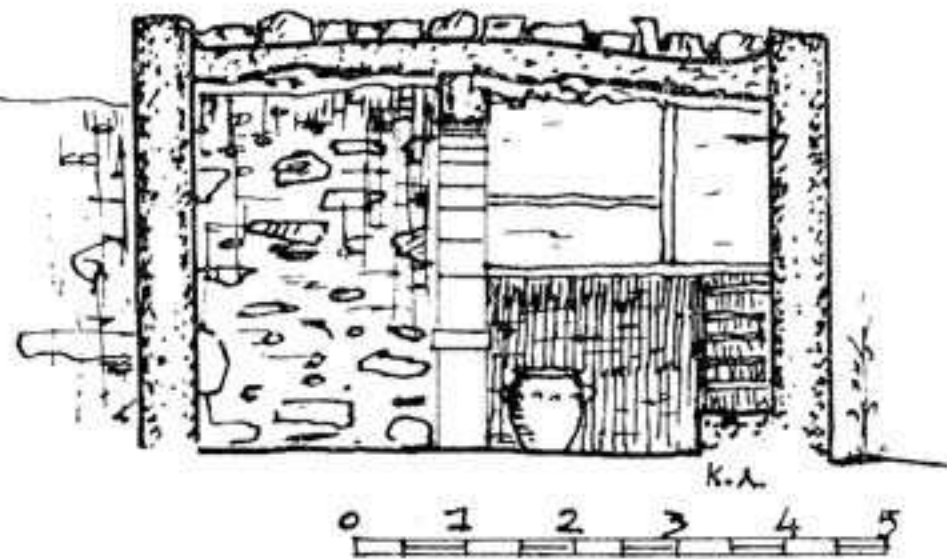
Τὸ μόνο στοιχεῖο πὺ διατηρεῖ τὰ δείγματα κάποιας ἐπιμελημένης κατασκευῆς εἶναι ἡ λίθινη καμάρα, πὺ διαχωρίζει στὶς δυὸ «σπάλες» τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ. Ἐντεχνα «ξεγυρισμένο» τὸ τόξο (ἡμικυκλικὸ ἢ ἑλαφρὰ χαμηλωμένο) κατασκευάζεται ἀπὸ ἡμίξεστους θολῖτες κι' ἔχει πάχος στὸ «κλειδί» πὺ δὲν ξεπερνᾷ τὰ 20 - 25 ἑκατοστὰ. Καταμεσίς στὸ κλειδί, συνηθίζουν νὰ κτίζουν ἓνα σιδερένιο κρίκο, τὸν «κέρκελλο», γιὰ νὰ κρεμοῦν ὅ,τι λάχει. Πάνω στὴν καμά-

Σχέδιο 7. — Σπίτι Δαμηλάρη: Τομὴ Α - Β.

ρα θὰ κατανεμηθεῖ τὸ μισὸ βάρος τῆς ἐπίπεδης στέγης.

Ὅπως εἶπαμε, τὸ Σφακιανὸ σπίτι στεγάζεται μὲ τὸ πατροπαράδοτο σ' ὄλη τὴν αἰγαιοπελαγίτικη λεκάνη χωμάτινο δῶμα⁸¹. Στὸ Καλλικρατιανὸ οἱ δοκοὶ εἶναι ἀπὸ πρίνο ἢ λιοπρίνι, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν «καρδιά» τους, πὺ δίδει ξύλο σκληρότατο κι' ἀνθεκτικὸ. Προέρχεται ἀπὸ τὰ κοντινὰ βουνὰ καὶ κόβεται φυσικὰ τὸ χειμῶνα καὶ μάλιστα στὴ «λίγωση» τοῦ φεγγαριοῦ, γιὰτὶ πιστεύουν πὺς τὰ ξύλα πὺ θὰ κοποῦν τότε ἀντέχουν⁸². Τὸ μῆ-

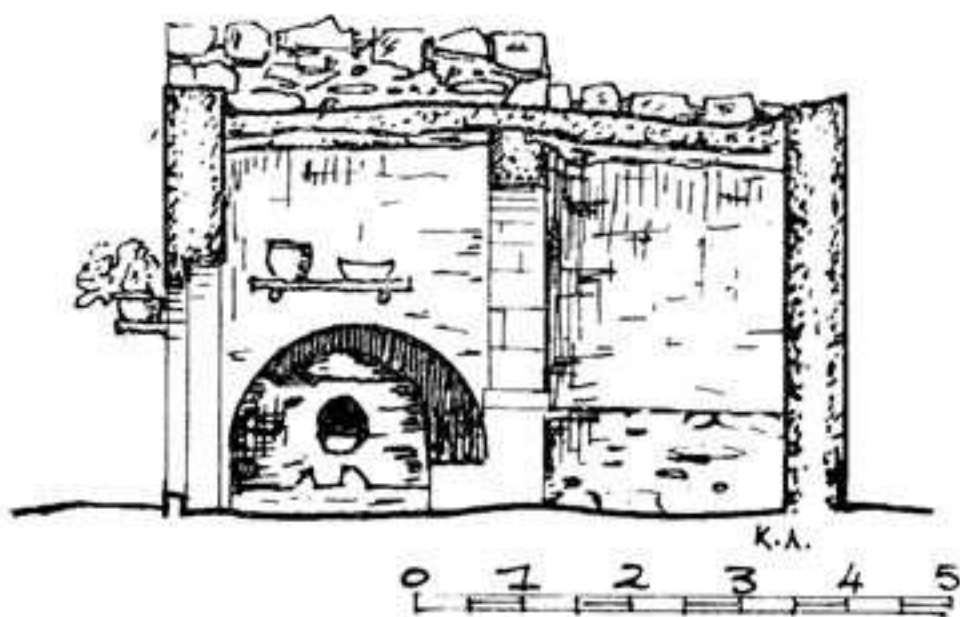

Σχέδιο 8. — Σπίτι Δαμηλάρη: Τομὴ Ε - Ζ.

⁸¹) Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ δώματος γενικὰ, βλ. O e l m a n n, op. cit. σελ. 63. Ἐπικουρικὰ ὑπενθυμίζω πὺς ἡ ἐπίπεδη στέγη χρησιμοποιήθηκε στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ Μινωϊκὴ περίοδο (βλ. G. G l o t z, La civilisation égéenne. Paris 1937 σελ. 127). Ἐπίσης στὴν Ἑγγύς Ἀνατολὴ οἱ ἴδιες συνθήκες στεγάζεως ἐπικρατοῦν (βλ. G B e n o i t, L' Architecture, l' orient médiéval et moderne σελ. 54 καὶ 56). Ἡ ἀποψη τοῦ Π. Τ ζ ε λ έ π η (op. cit.) πὺς «les combles sont la caractéristique des régions de montagnes» δὲν εἶναι σωστὴ ἢ τουλάχιστο δὲν ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὰ δώματα τῶν ὄρεινῶν Σφακιῶν καὶ γενικώτερα τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν τῆς Κρήτης. Αὐτὴ ἡ προτίμηση στὸ χωματένιο δῶμα, πὺ ἀντιτίθεται στὸν κανόνα, ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ ἀπὸ μὴ εἰδικούς: «Autre surprise, γράφει ὁ

κος τους είναι 2,50 - 3,00 μ. Μόνο στην Ἀνώπολη «ἔχουνε μακρὲ ξύλα», μού ἔλεγε ὁ Πρόεδρος τοῦ Καλλικράτη. Ὁ πρίνος, τὸ λιοπρίνι, ὁ ἀσίλακας³³, εἶναι ξύλα ἄγρια, δυσκολοδούλευτα, πού δὲν δέχονται καμμιά ἐπεξεργασία. Μὰ οὔτε ὁ μάστορας, οὔτε ὁ κατασκευαστὴς γενικά, ἐνοχλοῦνται ἀπ' αὐτό, ἀλλὰ τὰ χρησιμοποιοῦν ἔτσι ὅπως τύχει. Ἀπροσδιόριστης κι' ὀλότελα ἀκανόνιστης διατομῆς, στρεβλά, καμπουρωμένα, μ' ὅλα τὰ ἔντονα καὶ ἄγρια σημάδια τῶν ὀρεινῶν καταγίδων ἀνεξίτηλα. Ἐτσι ὅπως εἶναι, τοποθετοῦνται σὲ ἀπόσταση 30 - 40 ἑκατοστῶν τὸ ἓν ἀπὸ τ' ἄλλο, μόνο πού προβλέπουν νὰ τοὺς δώσουν κάποια κλίση, νὰ τὰ προσαρμόσουν, ὅσο μποροῦν σ' ἐκείνη τὴ γενικὴ ἐπίκλιση (ἢ ὅπως τὴ λένε : τὸ «ρέμα») πού παίρνει τελικὰ ἢ ἐπιφάνεια τοῦ δώματος γιὰ νὰ ἴναι εὐχερῆς ἢ ἀποστράγγιση. Πάνω ἀπὸ τὸν πρῶτο τοῦτον ἀνώμαλο σκελετὸ τῶν δοκαριῶν, θὰ τοποθετηθοῦν οἱ «σχίζες»³⁴ ἢ τὰ «φιαλώματα»³⁵, ξύλα ποικίλης κι' ἀνώμαλης διατομῆς καὶ μήκους, πού τοποθετοῦνται κολλητὰ τὸ ἓνα πλάϊ στ' ἄλλο, γιὰ νὰ κλείσουν τὰ κενὰ ἀνάμεσα στὰ δοκάρια. Καὶ πάνω

Σχέδιο 9. — Σπίτι Δαμηλάρη: Τομὴ Γ - Δ.

Matton, les maisons à terrasse se rencontrent surtout en montagne sinon toujours; les couvertures de tuiles dans les plaines basses» (Βλέπε R. Matton, *La Crète au cours des siècles*, Athènes 1957, σελ. 211).

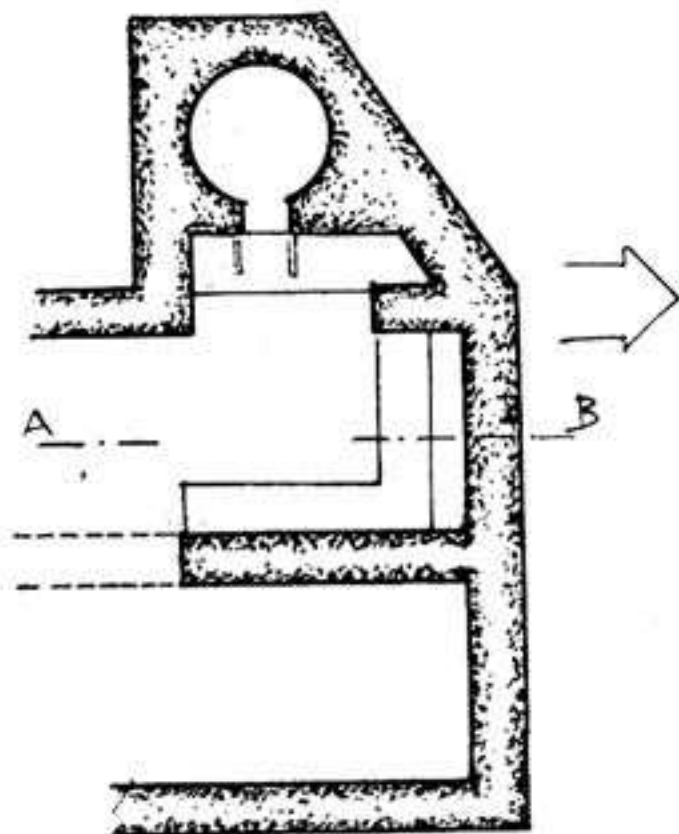
³²⁾ «Ἡ ἐποχὴ (τῆς ὑλοτομίας) εἶναι ὁ χειμῶνας, γιατί τότε σταματᾷ ὀλοδοῦλον νὰ κυκλοφορεῖ ὁ χυμὸς καὶ παύει ἐντελῶς ὁ σχηματισμὸς τοῦ ξύλου (Κ. καὶ Κ. Μπίρη, *Εὐλεία καὶ Εὐλουργικὴ*, Ἀθήνα 1935, σελ. 11). Ἐπίσης σὲ Βενετσιάνικο ἔγγραφο τοῦ 1633 συνιστᾶται νὰ γίνεται ἡ κοπὴ τῶν ξύλων τὸ Γενάρη (βλ. Σ. Σπανᾶκη, *Συμβολὴ στὴν Ἱστορία τοῦ Λασιθιοῦ κατὰ τὴν Βενετοκρατία*, Ἡράκλειο 1957, σελ. 101 καὶ σημ. 365, σελ. 142). Ἡ συσχέτιση τῆς κοπῆς μὲ τίς σεληνιακὲς φάσεις, νομίζω πὼς σὴν καὶ ἄλλες ἀνάλογες (βλ. Π. Βαθοῦλέ, *Παρατηρήματα*, Ἡράκλειο 1957, σελ. 36) προέρχεται ἀπὸ πρόληψη, πού ἀλλάζει μάλιστα κι' ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ἀφοῦ ἀλλοῦ ἐπικρατεῖ ἢ ἀντίθετη ἀντίληψη, ὅτι δηλαδὴ «ξύλεια προσερχομένη ἐξ ὑλοτομίας ἐνεργηθείσης «μὲ τὸ γέμισμα τοῦ φεγγαριοῦ» εἶναι μεγαλυτέρας διαρκείας» (βλ. Μεγ. Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, στή λέξι: «Εὐλεία».

³³⁾ Δρῦς ἢ ἀρία, «Δυσεργατάτη» κατὰ τὸν Θεόφραστον (βλ. Ἀν. Ὁρλάνδου, *Τὰ ὕλεια Δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1955, σελ. 21).

³⁴⁾ «σχίζια» τοῦ ροδίτικου σπιτιοῦ (Α. Ὁρλάνδου, *La maison paysanne*, σελ. 225).

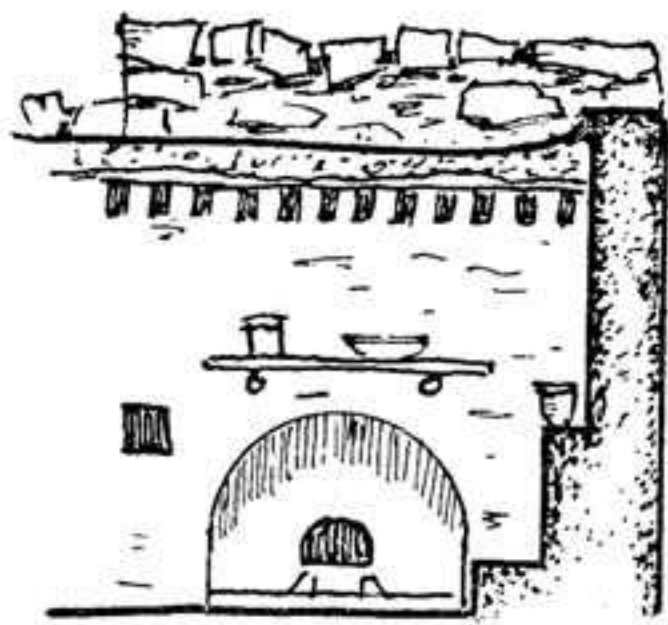
³⁵⁾ Τὰ λένε καὶ «προφίλια», πού συγγενεύει μὲ τὰ μεγαρίτικα «προσφίλια»:

κει μετά θά στρωθοῦν τὰ «φουντώματα»: ἡ «ἀστοιβίδα»³⁶ ἢ ἡ «σφάκα»³⁷ (πικροδάφνη) γιὰ νὰ δεχτοῦν τὸ πρῶτο χῶμα, πού'χει πάχος ἀπὸ

Σχέδιο 10. — Σπίτι χήρας Μπούχλη: Μερικὴ κάτοψη.

5 - 10 ἑκατοστὰ κι' ἀποτελεῖ τὴν ἰσοπεδωτικὴ στρώση πού πάει νὰ ἐξαλείψει τὶς μεγάλες ἀνωμαλίες τῆς ξύλινης ἐπιφάνειας. Τὸ χῶμα αὐτό, πού μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπ' ὅπουδήποτε, γιὰτὶ δὲν ἀποτελεῖ τὴ στεγανωτικὴ ἐπένδυση ἀλλὰ, ὅπως εἶπα, τὴν ἐξισωτικὴ, στρώνεται, διαβρέχεται, κοπανίζεται καὶ ἰσοπεδώνεται μὲ τὸ μιστρί καὶ γίνεται κατάλληλο γιὰ νὰ ὑποδεχτεῖ τὸ ἐπόμενο στρώμα. Τὸ πρῶτο τοῦτο χῶμα τὸ λένε «ρόδωμα»³⁸. Πάνω σ' αὐτὸ διαστρώνεται, σ' ἓνα πάχος 10 - 15 ἑκατοστῶν, τὸ ὑλικὸ πού ἐξασφαλίζει τὴ στεγανότητα: ἡ «λεπίδα»³⁹, (σχιστολιθικὸ σύντριμμα)⁴⁰ ἢ καὶ ἄλλο ἀργιλλόχωμα πού νά'χει ἀνάλογες στεγανωτικὲς ιδιότητες. Εἶναι βέβαια αὐτονόητο πὼς καὶ τὸ τελευταῖο τοῦτο χῶμα θ' ἀκολουθήσει τὴ γενικὴ κλίση, τὸ «ρέμα» τοῦ δώματος, γιὰ νὰ φεύγουν τὰ νερὰ πρὸς τὴ μιὰ ἢ τὶς δύο γωνιῆς τοῦ σπιτιοῦ. Στ' ἀντίστοιχα αὐτὰ σημεῖα προβλέπεται μιὰ ἀυλάκωση στὸν τοῖχο, ἓνα λοῦκι κατακόρυφο πού τὸ κατασκευάζουν εἴτε σὰν πλατεῖα γλυφὴ στὴν πέτρα, εἴτε μὲ τὸ σοδᾶ' ἓνα εἶδος ἀυλακωτῆς ὑδρορροῆς πού τὴ λένε «ἀναλειχτιτικὴ» ἢ «ἀναλειχάδα», ἴσως γιὰτὶ τὸ βρόχινο νερὸ καθὼς τρέχει μέσα κεῖ, λείχει τὸν τοῖχο⁴¹. Τόσο τὸ πρῶτο χῶμα, τὸ «ρόδωμα», ὅσο κι' ἡ «λεπίδα» ἐγκιβωτίζονται μέσα σὲ μιὰ περιμετρικὴ σειρὰ ἀπὸ ἀργοὺς λίθους στέψεως, τὸ «ματσιπέτι»⁴², πού ἀποτελεῖ τὴν τελικὴ ἀπόληξη τῶν ἐξωτερικῶν

Σχέδιο 11. — Σπίτι χήρας Μπούχλη: Τομὴ Α - Β.

«Εἶναι πλέγματα ἐκ κλαδίων ἢ βεργῶν, τιθέμενα ἐπὶ τῶν δοκῶν κλπ.» (βλ. Φ. Κοουκούλέ, *op. cit.*, σελ. 271).

³⁶⁾ Ἔτσι ἀκούεται σ' ὅλη τὴν Κρήτη καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχαία στοιβὴ ἢ τὴν στυδὴ τῆς Γραφῆς, *poterium spinosum* (βλ. Θ. Χελδράϊχ, *τὰ δημῶδη ὀνόματα τῶν φυτῶν*, 1910).

³⁷⁾ Τὸ *Nerium Oleander* (βλ. Θ. Χελδράϊχ, *τὰ δημῶδη ὀνόματα τῶν φυτῶν*, 1910).

τοιχῶν κι' ἔχει τὶς ἀνώμαλες ἀκμὲς τοῦ λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δώματος (βλ. καὶ τὸ ἀνωπολίτικο σπίτι Πίν. ΚΔ', εἰκ. 1).

Αὐτὴ ἡ μορφή τοῦ Καλλικρατιανοῦ σπιτιοῦ, συναντᾶται αὐτούσια ἢ μὲ μικροπαραλλαγές στοὺς συνοικισμοὺς πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἐκεῖνους ὅπου κατανέμονται τοὺς τρεῖς χειμερινούς μῆνες οἱ 450 σημερινοὶ τοῦ κάτοικοι, δηλαδή: Πατσιανῶ, Καψοδάσο, Ἀγρουλές καὶ Σκαλωτή, ὅπως ἐπίσης καὶ στὰ χωριά: Κολοκάσια, Βουδᾶ, Βρασκᾶ, Ἀσκύφου, Ἰμβρο, Ἀσφέντου, Ἀσῆ Γωνιά, Ἀράδαινα, Ἀνώπολη κ.λ.π. Κι' ὄχι μόνο, μὰ φεύγοντας ἀπὸ τὸν τόπο τοῦ ὁ Σφακιανός, μεταφέρει τὸν ἴδιο τύπο τοῦ καμαρόσπιτου ἐκεῖ πού θὰ ἐγκατασταθεῖ. Ἔτσι λ. χ. στὸν Κουρνᾶ, τὸν Κάβαλο καὶ τὸ Μουρὶ (χωριά στὸν Ἀνατολικὸ Ἀποκόρωνα πού εἶναι ἀποικίες σφακιανές), πολλὰ ἀπὸ τὰ παλιὰ σπίτια εἶναι μὲ καμάρα. Αὐτὴ ἡ τυποποιημένη ἐπαγάληψη τοῦ σφακιανοῦ καμαρόσπιτου δείχνει τὸ ἀναλλοίωτο τῶν οἰκονομικῶν ὄρων τοῦ Λευκορίτη καὶ γενικὰ τῶν συνθηκῶν τῆς κοινωνικῆς του συμβίωσης³⁸.

Σχέδιο 12.—Σπίτι χήρας Μπούχλη: Ἐσωτερικό.

Ἀπὸ τὸ Ἀσκύφου παρουσιάζω μιὰ παραλλαγή τῆς «καμινάδας», ὅπως τὴ βρήκα στὸ σπίτι τῆς Εἰρήνης χήρας Μπούχλη (βλ. σχ. 10-12).

³⁸) Ὅρος πού χρησιμοποιεῖται σ' ὅλα τὰ νησιά καὶ στὰ περισσότερα μέρη τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ τὸ δόρωση, δόρωμα κλπ. (βλ. Στ. Ξανθοῦ δίδου, Γλωσσικαὶ ἐκλογαί, λεξικογραφικὸν ἀρχεῖον Ἀθηνᾶς, τόμος 28, 1916, σελ. 130 καὶ Φ. Κοκουλέ, *op. cit.* σελ. 272).

³⁹) Στὴν Ἀσῆ Γωνιά ἐπικρατεῖ ἡ περίεργη ἀντίληψη πὼς ἡ «λεπίδα» πρέπει νὰ σκάβεται ἀπὸ τὸ «λεπιδόλακκο» μόνο τὴ γέμωση τοῦ φεγγαριοῦ, γιατί τὸ σπίτι πού θὰ στρωθεῖ μὲ λεπίδα πού σκάφτηκε τὴ λίγωση εἶναι ὅπωςδῆποτε καταδικασμένο νὰ στάξει. Πρόληψη προφανῶς κι' αὐτὴ σὰν ἄλλες ἀνάλογες (βλ. σημ. 32).

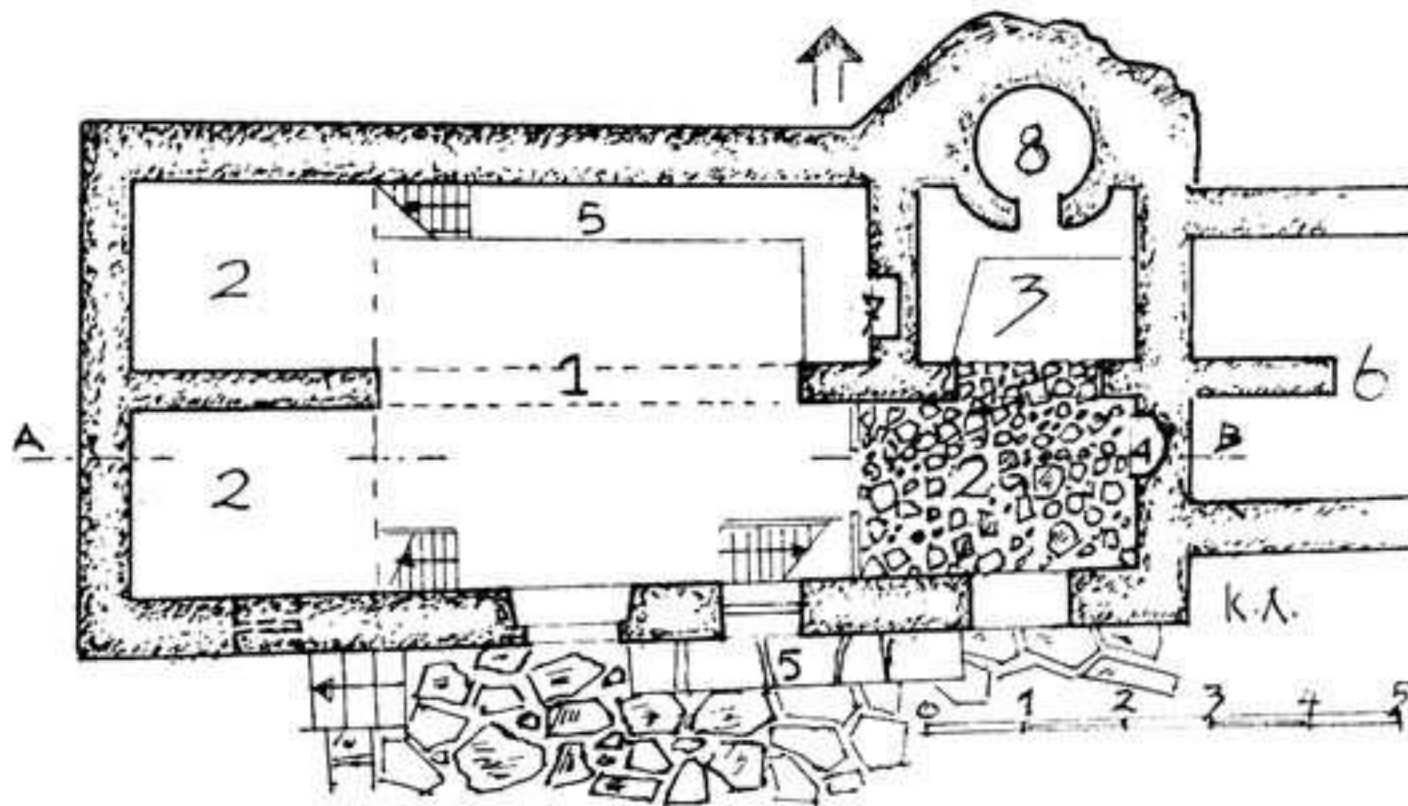
⁴⁰) Σαθροὶ ἀργιλλικοὶ ἢ ἀσβεστομαργαῖκοι σχιστόλιθοι. Βλέπε καὶ Φ. Κοκουλέ, *op. cit.* σελ. 274.

⁴¹) Στὸ Λασιθὶ τὴ λένε «ἀναλειχάρᾶ». (βλ. Δ. Ε. Τριποδάκη, *op. cit.* σελ. 293).

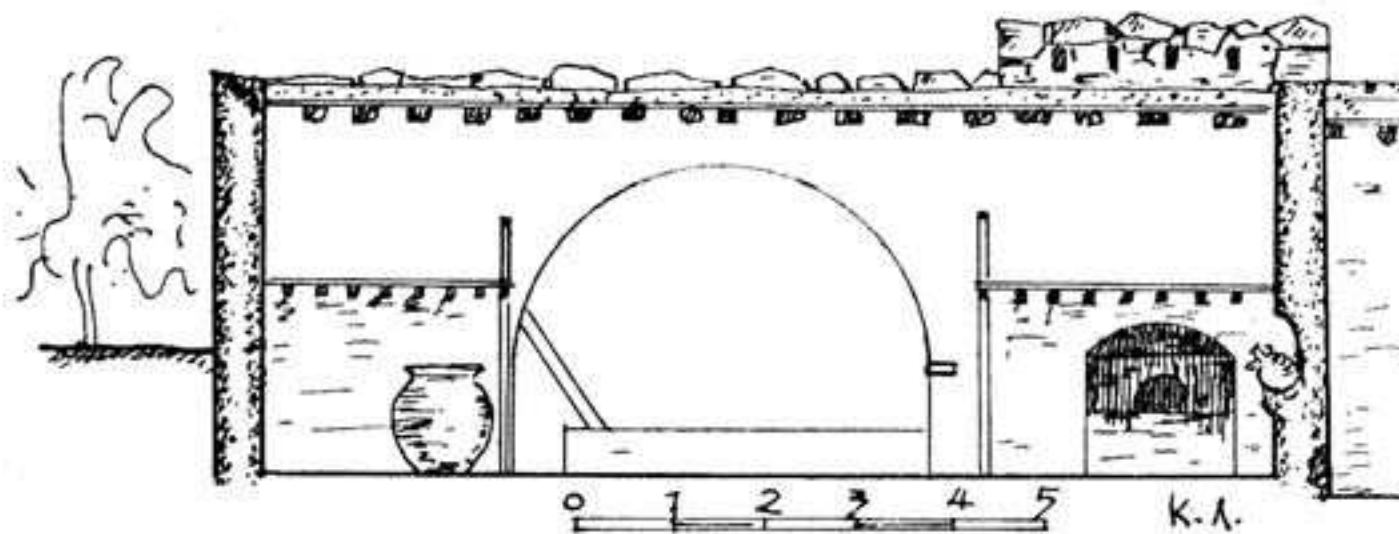
⁴²) Ἰταλ. mezzo-petto = ἡμιθωράκιο, χαμηλὸ στηθαῖο.

⁴³) βλ. Ν. Ἀλεξίου, Τὸ Σκυριανὸ σπίτι καὶ ἡ αἰσθητικὴ του, ἐφημ. «Βῆμα» 10-12-57. Πάνω στὸ θέμα τῆς στασιμότητος τῶν μορφῶν ἀξιοπρόσεκτες οἱ διατυπούμενες ἀπόψεις τοῦ Lavedan: «L'habitation rurale est un fait géographique...C'est beaucoup moins un fait historique, c'est-à-dire où l'on

Ἐπίσης ἐνδιαφέρουσα παραλλαγή εἶναι καὶ τὸ σπίτι τοῦ Παπᾶ Σπυρίδωνα Μαρινάκη (σχέδια 13 - 15), στὸ χωριὸ Βουβᾶ, ποὺ βρίσκεται χαμηλά, στὴ νοτιοανατολικὴ ριζοβουνιά τῶν Σφακιῶν, ἀντικρὺ στὴ θάλασσα, καμμιά διακοσαριὰ μέτρα ψηλότερά της καὶ σὲ ἀπόσταση 1200 μέτρα περίπου ἀπὸ τὴ «γιαλιά», «εἰς θέσιν ἀπεριόριστον ὀρί-

Σχέδιο 13. — Σπίτι παπᾶ Σπυρίδωνα Μαρινάκη: Κάτοψη.
1. Σάλα. 2. Σοφᾶδες. 3. Καμινάδα. 4. Σιαμνοσιάτης. 5. Πεζοῦλες.
6. Παράσπιτο. 7. Ντουλάπι. 8. Φοῦρος.

Σχέδιο 14. — Σπίτι παπᾶ Σπυρίδωνα Μαρινάκη: Τομὴ Α - Β.

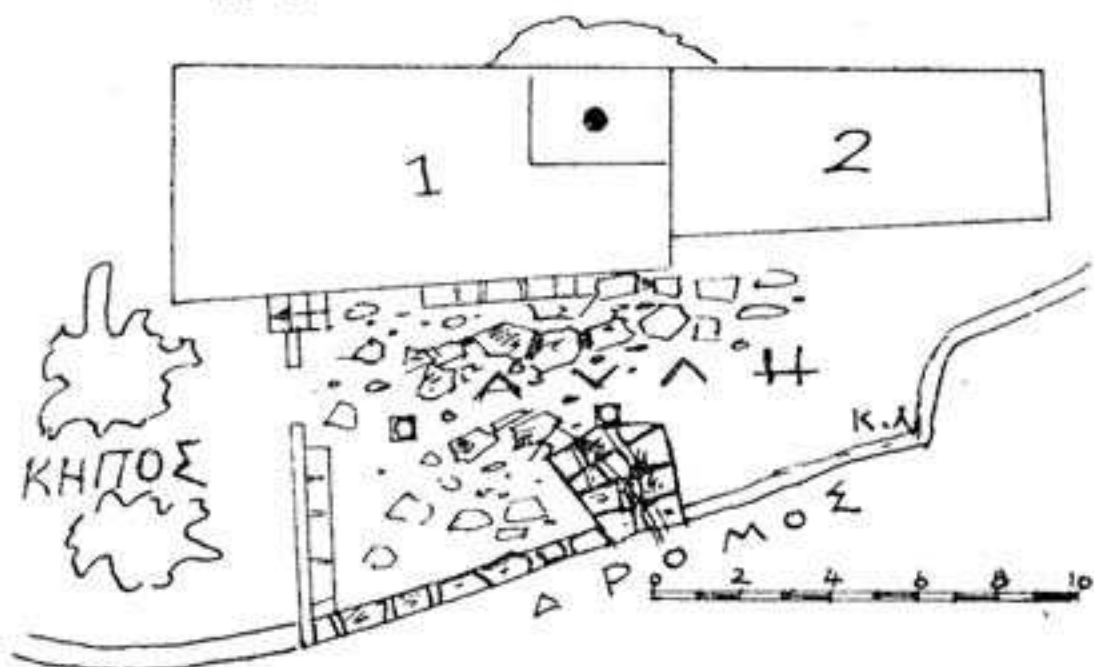
ζοντα ἔχουσαν», ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ Παπαδοπετράκης. Σ' αὐτὸ ξεχειμάζει ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν ὄρεινῶν χωριῶν Ἰμβρου καί, κυρίως, τοῦ Ἀσφέντου. Βάση τῆς οἰκονομίας εἶναι κι' ἐδῶ ἡ κτηνοτροφία, μ' ὅλον ποὺ καλλιεργεῖται μὲ ἱκανοποιητικὴ

puisse déceler une évolution de formes correspondant à une succession d' époques : comme tout ce qui est populaire, elle a un caractère permanent ou du moins ses transformations dans le temps sont - elles moins sensible que celles de la maison de ville (D. L a v e d a n, L' Architecture Française, Paris 1944, σελ. 174.

ἀπόδοση — πρὸ παντὸς στὰ τελευταῖα χρόνια — ἡ ἐλιά καὶ ἡ μελισσοκομία. Τὸ σπίτι τοῦ Παπαῦ Σπύρου ἔχει κτιστεῖ στὸ βόρειο μέρος μιᾶς εὐρύχωρης αὐλῆς κι' ἡ ὄψη του — ὅπως καὶ οἱ ὄψεις τῶν περισσότερων σπιτιῶν — κοιτάζει πρὸς τὸ πέλαγος. Τῆ νότια πλευρὰ του τὴ σκιάζει ἡ κληματαριά, ἀπλωμένη σὲ ξύλα ποὺ στηρίζονται στὸν τοῖχο καὶ σὲ λιθόκτιστες κυλινδρικές κολῶνες, μὲ τετράγωνη βάση (Βλ. πίν. Κ', εἰκ. 2). Δυτικὰ τοῦ σπιτιοῦ καλλιεργεῖται ἕνας μικρὸς κήπος. Ἡ ἐσωτερικὴ διάταξη (Βλ. σχέδιο 13 καὶ πίνακα Κ', εἰκ. 1) μαρτυρεῖ κάποια ἀστική ἐπίδραση, καθὼς διαχωρίζει κι' ἀπομονώνει τὸ χῶρο τῆς κουζίνας ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σπίτι.

Ἔτσι, τὸ νοτιοανατολικὸ «κουλτούκι» χωρίζεται μὲ ξύλινο χώρισμα, ποὺ ἔχει στὸ μέσον τὴν πόρτα ἐπικοινωνίας. Τὸ δάπεδο εἶναι στρωμένο μὲ μικρὲς ἀκανόνιστες πέτρες. Ἐπίσης καὶ ἡ «καμινάδα», μὲ τὸ τζάκι καὶ τὸ φούρνο (ποὺ ἔχει σκαρτεῖ μέσα στὸ χῶμα κι' ἐ-

Σχέδιο 15. — Σπίτι παπαῦ Σπυρίδωνα Μαρινάκη: Γενικὴ διάταξη χώρων.

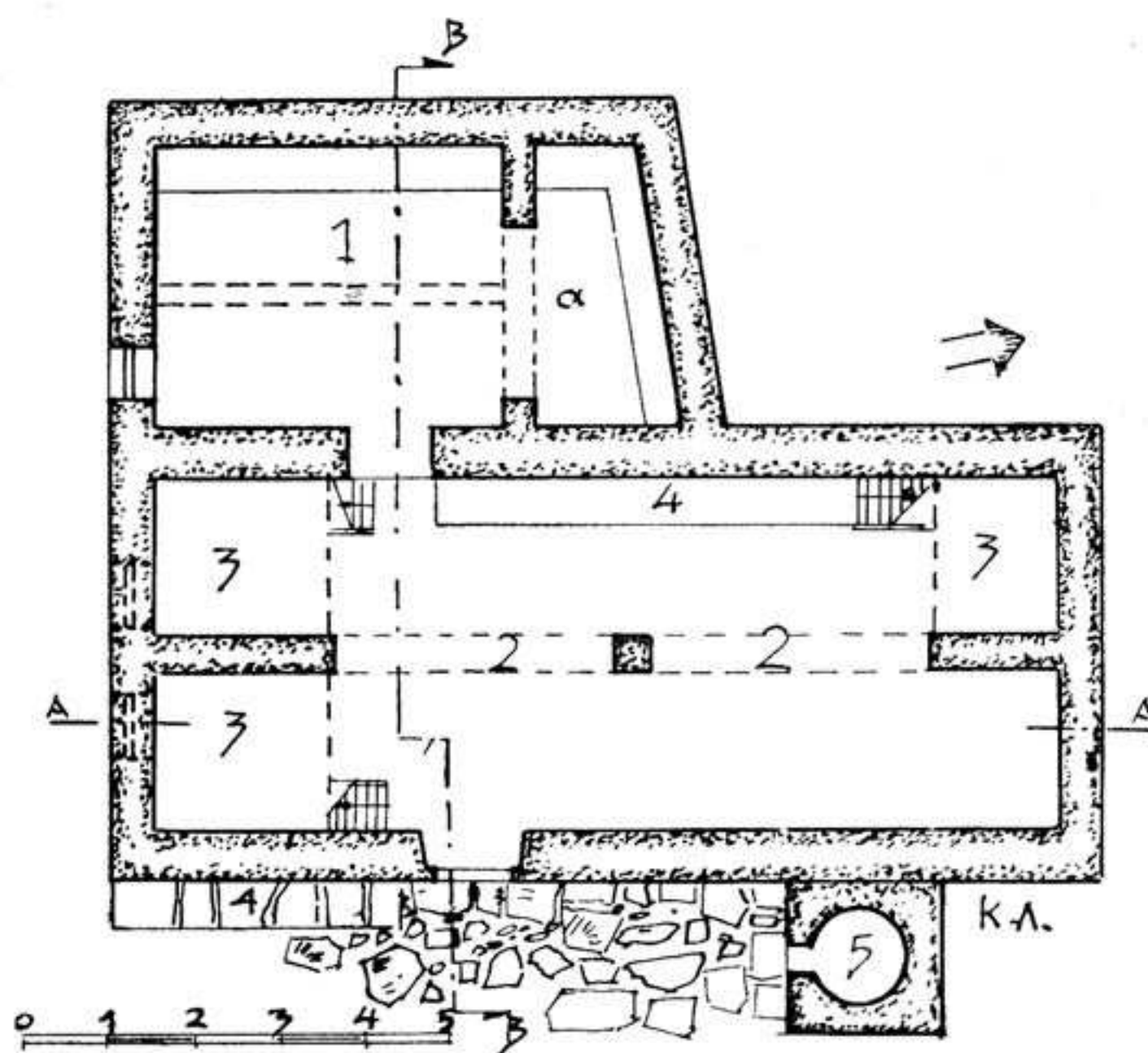
1. Σπίτι, 2. Παράσπιστο.

πενδυθεῖ ἐσωτερικὰ μὲ λιθοδομὴ) χωρίζεται ἀπὸ τὸ λοιπὸ σπίτι μὲ χοντρὸ λιθόκτιστο τοῖχο. Σ' ὅλα τὰ «κουλτούκια» — πλὴν τῆς καμινάδας — ὑπάρχει «σοφᾶς». Ἀνατολικὰ τοῦ κυρίως σπιτιοῦ, εἶναι τὸ παράσπιστο, κτισμένο κι' αὐτὸ μὲ καμαρικό.

Ἡ σημαντικώτερη ὁμως παραλλαγή εἶναι ὁ ἐξελιγμένος τύπος μὲ τὲς δυὸ καμάρες, τὸ «δικάμαρο»^{43α}, ὅπως συναντᾶται, ἐπίσης στὸ Βουβᾶ, στὸ σπίτι τοῦ Μανώλη Μαρινάκη (Βλ. σχέδ. 16 - 19). Εἶναι μιὰ μορφὴ σπάνια, γιατί παρόμοια κατασκευὴ ἀπαιτεῖ περισσότερη δουλειά, καὶ συνεπῶς μεγαλειότερη δαπάνη ἀπ' ὅτι θέλει τὸ μονοκάμαρο σπίτι. Ὅπως φαίνεται κι' ἀπὸ τὴν κάτοψη (σχέδ. 19 καὶ πίν. ΚΑ' εἰκ. 1) ἀπαρτίζεται: ἀπὸ τὸ κυρίως σπίτι, μακρόστενο (10,70 × 4,20), μὲ τὴν εὐρύχωρη «σάλα», ποῦχει στὴ μέση τὸν τετράγωνο πεσσὸ καὶ δεξιὰ - ἀριστερὰ τοὺς «σοφᾶδες», κι' ἀπὸ τὸν βοηθητικὸ χῶρο, πρὸς

^{43α} «Τὸ βόλτο μὲ δυὸ τόξα τὸ συναντοῦμε συχνὰ στὰ παλιὰ μεγαρίτικα σπίτια» (Βλ. Δ. Β. Βασιλειάδη, Εἰσαγωγὴ στὴν αἰγαιοπελαγίτικη λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ σελ. 63). Ἐπίσης ὁ Γ. Μέγας παραθέτει σχηματικὴν κάτοψη χωρὶς νὰ ἐπεξηγήσῃ ποῦ συνήντησε τὸν τύπο (Βλ. Γ. Μέγας, Ἡ Ἑλληνικὴ οἰκία, πίνακα Θα 2ε).

δυσμάς, όπου ή κουζίνα - αποθήκη, με την καμινάδα. Και στην περίπτωση αυτή ή απομάκρυνση τής κουζίνας από το χώρο του κυρίως σπιτιού θα μπορούσε ν' αποδοθεί σε αστική επίδραση. Πρέπει όμως να ληφθεί υπ' όψιν κι' ο σοβαρός συντελεστής του κλίματος. Έδώ οι ήπιες καιρικές συνθήκες δεν κάνουν τόσο επιτακτική την ανάγκη του τζακιού μέσα στο σπίτι, όπως στα όρεινά, του Καλλικράτη και του Ασφέντου, που χρειάζονται τή φωτιά στους χειμερινούς μήνες. Γιατί

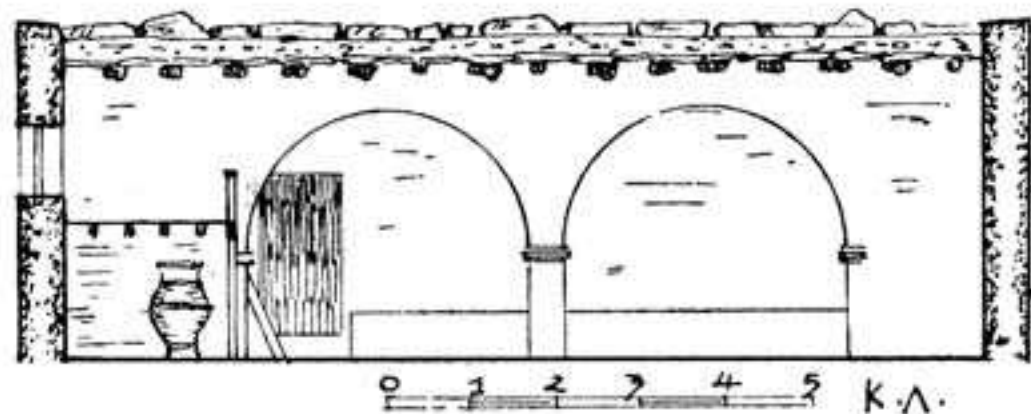

Σχέδιο 16: Σπίτι Μανώλη Μαρινάκη: Κάτοψη.
1. Κουζίνα. 2. Σάλα. 3. Σοφάδες. 4. Πεζούλες.
5. Φούρνος. α Καμινάδα.

υπάρχουν εκεί πάνω και οικογένειες που δεν κατεβαίνουν ούτε το χειμώνα στα χαμηλά, τα «γιαλίτικα» χωριά, αλλά μένουν και περνούν τα χιόνια και τις παγωνιές στους όρεινους οικισμούς. Χαρακτηριστική κατασκευαστική λεπτομέρεια είναι τούτη: και στα δυο σπίτια, του Παπα Σπύρου και του Μ. Μαρινάκη, ή έδραση των τόξων στον πεσσό και στις παραστάδες γίνεται πάνω σ' ένα είδος επίκρανου, απλής βέβαια μορφής, μα που δείχνει μια φροντίδα και λίγη διάθεση καλαισθησίας, που λείπουν από το «αορίτικο» σπίτι. Επίσης τα ξύλα, στα κάγκελα του σοφᾶ, όπως και οι δοκοί, έχουν κάποια επιμέλεια στην κατασκευή. Στο σπίτι του Μ. Μαρινάκη αντί «φιαλώματα» έχουν τοποθετηθεί λίθινες πλάκες, καλά αρμοσμένες, και πάνω κεί απ' ευθείας, δίχως τήν

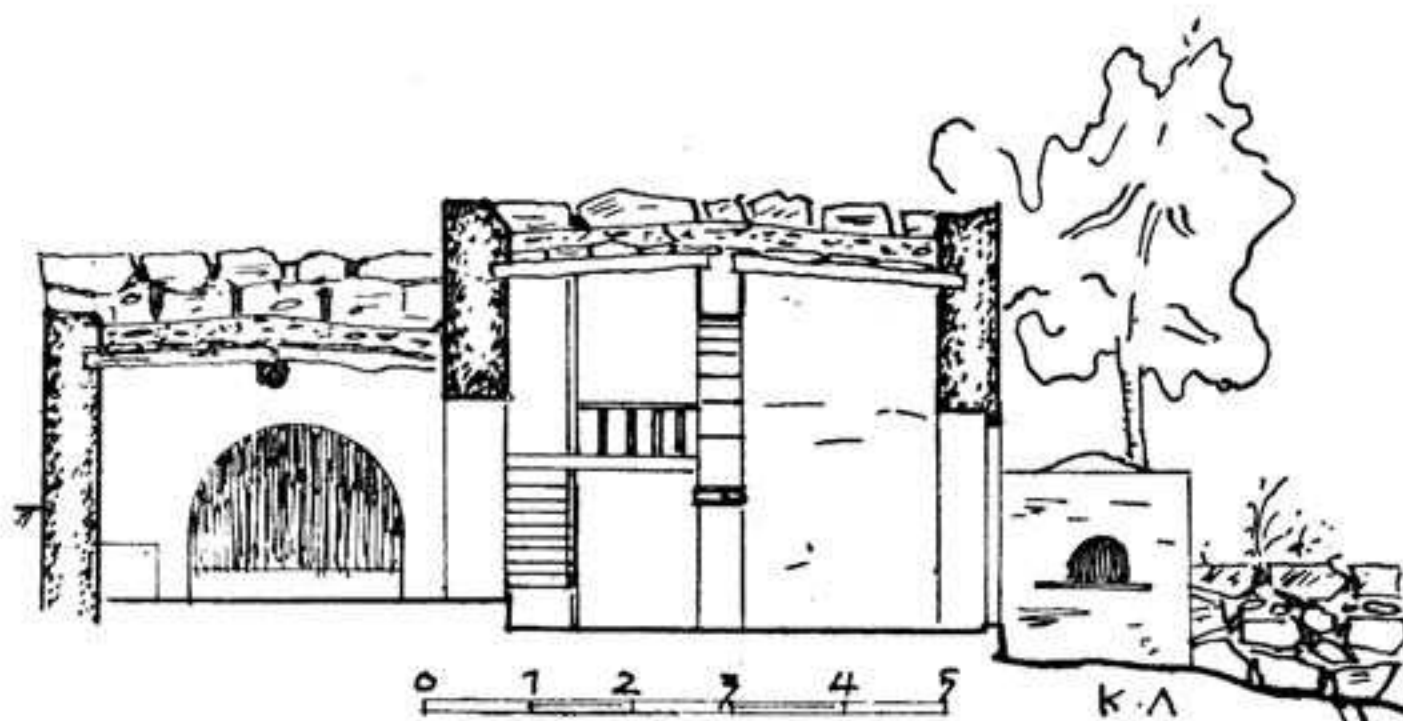

παρεμβολή των «φουντωμάτων», έχει στρωθεί το «ρόδωμα», εμπλουτισμένο με λίγο άσβέστη, για να εξασφαλιστεί μια καλύτερη πρόσφυση.

Ἀπόφυγαν να χρησιμοποιήσουν «φουντώματα» γιατί—όπως μου είπαν—το χόρτο σαπίζει με τον καιρό, και μέσ' από τους άρμους αρχίζει να πέφτει αδιάκοπα, μια

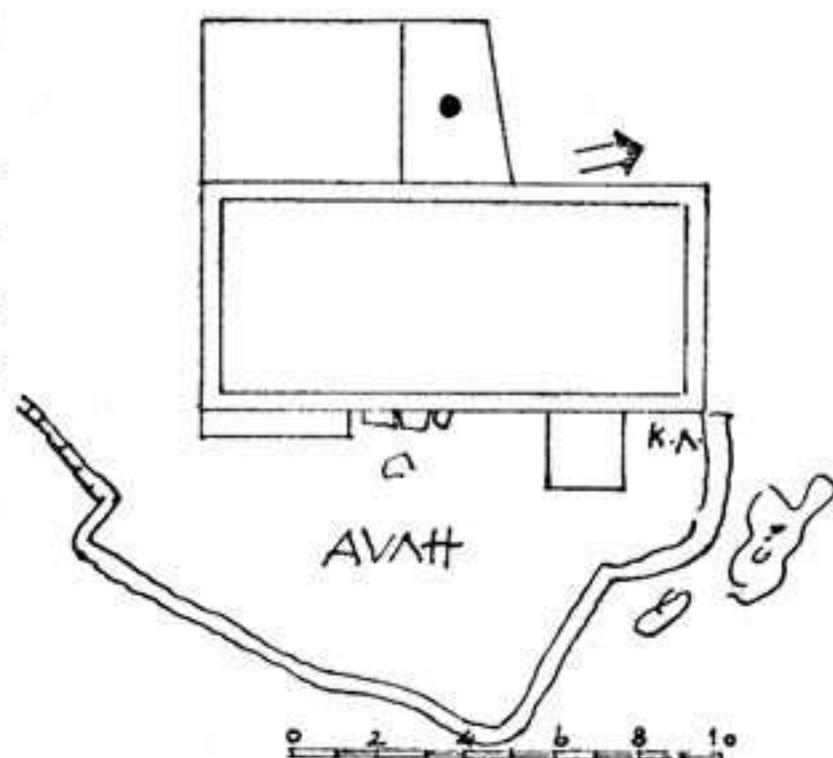
λεπτή σκόνη. Στην κουζίνα του Μ. Μαρινάκη, η στέγη στηρίζεται στους πλευρικούς τοίχους και στο χοντρό μεσοδόκι, με τον ξύλινο ὀρθοστάτη που το υποβαστά-

Σχέδιο 18.—Σπίτι Μανώλη Μαρινάκη: Τομή Β - Β.

ζει στη μέση. Ὁ χώρος του κυρίως σπιτιού φωτίζεται σήμερα μόνο από την πόρτα της εισόδου, γιατί τα δυο νοτικά παράθυρα, που ἦσαν στους «σοφάδες», τα έχουν κλείσει με λιθοδομή.

Τὸ «δικάμαρο» σπίτι, όπως είπα, κτιζότανε πολύ σπάνια, γι' αυτό κι' είναι ζήτημα ἂν σ' ὄλα τὰ Σφακιά διασώζονται ακόμα σήμερα δυο - τρία ὅμοια.

Σχέδιο 19.—Σπίτι Μανώλη Μαρινάκη: Γενική διάταξη χώρων.

Σὲ μιὰ ἀπότομη πλαγιά, βραχώδη καὶ ἄδενδρη, κοντὰ στὴ θάλασσα, ἔχει ἀναρριχηθεῖ ἡ Χώρα τῶν Σφακιῶν, παλιὰ ἔδρα τοῦ Βενετσιάνου Προβλεπτῆ⁴⁴ καὶ πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας Σφακιῶν. Ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία τῆς ἦταν ἀπλῶς: τὰ Σφακιά ἢ ὁ Σφακιᾶς⁴⁵, εἶχε ὅμως, κι' ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει, καὶ τ' ὄνομα Ἐμπρόσγιαλο ἢ Μπρόσγιαλο ἢ Πρόσγιαλο, ἀκριδῶς γιατί βρίσκεται ἀντικρυ στὸ πέλαγος. Ἀπ' ὅσα σώζονται ἀκόμα σήμερα, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ πῶς ὁ τόπος τοῦτος θὰ εἶδε στὰ παλιὰ καλὲς ἡμέρες. Ἡ θάλασσα στάθηκε μιὰ σημαντικὴ πηγὴ πλούτου⁴⁶. Ἀπὸ δῶ θὰ ξεκινούσαν τὰ καράβια, γιὰ νὰ γυρίσουν μὲ ἀγαθὰ καὶ πρᾶξιες πού θὰ μορφόντωναν τὶς κυράδες καὶ τὰ σπίτια. Κι' ὁ ποιητῆς ἀναθυμᾶται καὶ λέει:

*Εἶχαν καὶ τὰ καράβια - ν' - των πού τῶνε κουβαλοῦσα,
σὰν μπέηδες καὶ πορίζιπες εἰς τὰ Σφακιά περνοῦσα⁴⁷.*

Τὸ στοιχεῖο λοιπόν, πού ἔπλασε καὶ μορφοποίησε τὸ βίον τῆς Χώρας, ἦταν ἡ θάλασσα, καὶ πρὸς αὐτὴν ἔχουν στρέψει τὶς ὄψεις τους ὅλα τὰ σπίτια, σὰν νὰ θέλουν νὰ μὴ βλέπουν καὶ ν' ἀποξεχάσουν τὸ ἄγριο καὶ γυμνὸ βουνὸ πού ὑψώνεται στὰ νῶτα τους. Ἡ φθορὰ ὅμως τῆς κωμόπολης φαίνεται πῶς ἄρχισε μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1770. Ὁ ριμαδόρος δίδει κι' ἐδῶ τὴν εἰκόνα τῆς συμφορᾶς, πού ὑπῆρξε μοιραία γιὰ τὴν τύχη καὶ τὴν μελλοντικὴ ἐξέλιξη τῆς Χώρας:

⁴⁴) Βλ. Στ. Ξανθοῦδίδου, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθήναι 1937, σελ. 146.

⁴⁵) «Ἀφικνούμεθα εἰς Σφακιᾶν (Ἐμπρόσγιαλον) ὅπου υπάρχουν ἐργαστήρια καὶ ἀποθήκαι διαφόρων ἐμπορευμάτων» γράφει στὰ 1877 ὁ Παπαδοπετράκης (op. cit. σελ. 20). Καὶ ὁ Σ. Ξανθοῦδίδης δέχεται πῶς: «ὁ Παπαδοπετράκης ὀρθῶς λέγει ὅτι «οἱ ἐπιχώριοι γινώσκουσιν ὅτι τὸ ὄνομα τῆς χώρας των μετεδόθη ἐκ τῆς κωμοπόλεως των Σφακιᾶ». Καὶ συμπληρώνει ὁ Ξ.: «Ὁ Buondelmonti περιηγηθεὶς τὴν Κρήτην κατὰ τὸ 1415 ἀναφέρει τὸ Sphicium (τὴν Χώραν τῶν Σφακιῶν) ὡς πολὺ ἀρχαίαν ἀλλ' ἀτείχιστον καὶ περιγράφει τοὺς κατοίκους τῆς οὕτως... (Creta Sacra I. 4 καὶ 83. 81) ...Ἡ μναία τοῦ Sphicium ὑπὸ τοῦ Buon-delmonti βεβαιοῖ ὅτι κατὰ τὸ 1415 ἠκούετο τὸ ὄνομα Σφακιά διὰ τὴν Χώραν Σφακιῶν» (βλ. Στ. Ξανθοῦδίδου, Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις τῆς Κρήτης, Ε.Ε.Β.Σ. τόμος Γ', σελ. 54). Καὶ σήμερα λ. χ. ὁ Ἀνωπολίτης λέει: «θὰ κατεβῶ στὰ Σφακιά» κι' ἐννοεῖ τὴ Χώρα.

⁴⁶) Γιὰ τὴν ἐπίδραση πού εἶχε ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἔξω κόσμον — διὰ μέσου τοῦ ἐμπορίου — στὴ διαμόρφωση τῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς, σημαντικὸ παράδειγμα εἶναι καὶ ἡ, κατὰ τὰ ἄλλα ἄγωνα καὶ φτωχὴ Πάτμος (βλ. Ἀννα Μαράδα — Χατζηνικολάου, Πάτμος, Ἀθήνα 1957, σελ. 40). Ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ περίπτωσις τῆς Πάτμου, ὅπως καὶ ἄλλων περιοχῶν (Κυκλάδων κλπ.) μαρτυρεῖ ἀκόμα καὶ τοῦτο: μὲ πόσο ἤρεμη καὶ καλαισθητικὴ διάθεση ἀρχιτεκτόνησαν ὀρισμένοι τόποι πού εἶχαν μείνει λίγο - πολὺ ἡσυχοὶ ἀπὸ μεγάλους κατατρεγμούς καὶ θηώσεις.

⁴⁷) Μπάρμπα Παντζελιοῦ, op. cit., στίχ. 977 - 978.

*Ἐκάψα τὸν Ὀμπρὸς Γιαλὸ κάτω σισοὶ μαγατζέδες,
 ποὺ καιεβαῖνα οἱ γι' ἄρχοντες κι' ἐκάνα τὸ ἐγλειζέδες.
 Τσοὶ μαγατζέδες κάψανε, καῖσι γαί τ' ἄγρασιήρια
 ὅπου πηγαί'ασιν οἱ ρειοὶ καὶ παίζαν τὰ παιχνίδια⁴⁸.*

Καὶ καταλήγει :

*Ποῦ ἔναι ἡ Χώρα τῷ Σφακιῷ μὲ τὰ πολλὰ καράβια,
 μὲ τὸ ἑκατόν τοῦ ἐκκλητές, τὰ πλούσα τὰ σεράγια⁴⁹ ;*

Ἡ παράδοση ὅμως κι' ἐδῶ εἶχε ρίζες βαθειές καὶ γερὲς κι' ὅπως ἦταν φυσικὸ θὰ συνέργησε γιὰ νὰ ξαναγίνει στὰ παλιά της χνάρια ἢ κουρσεμένη κωμόπολη καὶ νὰ ξαναβρεῖ τὴ χαμένη της αἴγλη. Ὡς ποιοὶ σημεῖο κατόρθωσε νὰ τὴν ἀναστηλώσει καὶ νὰ τὴν ἀναζωογονήσει δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ τὸ διακριθῶσει κανεὶς, εἶναι ὅμως γεγονὸς πὼς τὰ σημεῖα τῆς παρακμῆς ἀρχισαν φαίνεται νὰ ἐμφανίζονται ἀπὸ τὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ περασμένου αἰῶνα⁵⁰ γιὰ νὰ φτάσουν σὲ κρίσιμο πιά σημεῖο στὶς ἡμέρες μας. Γιατὶ μόνη ἢ παράδοση, δίχως τίς οἰκονομικὲς ἐκεῖνες προϋποθέσεις ποὺ συντηροῦν ἓνα τόπο, δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ ζωὴ.

Τὸ Μπροσγιαλίτικο σπίτι ἐκφράζει πιστὰ τὸ μεγάλο στοιχεῖο ποὺ τὸ διαμόρφωσε, τὴ θάλασσα, ποὺ δὲν τὴν ἐννοῶ μονάχα σὰν ἀπλὸ φυσικὸ περίγυρο, μὰ καὶ κυρίως, σὰν πηγὴ οἰκονομικοῦ πλούτου καὶ εὐημερίας. Ὅπως τὸ βουνὸ εἶναι γιὰ τὸ Λευκορίτη ὁ τόπος ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ τὰ μέσα τῆς συντήρησής του, ἔτσι κι' ἐδῶ ἡ θάλασσα ἦταν τὸ στοιχεῖο ποὺ διαμόρφωσε τὴν οἰκονομία τῆς Χώρας, μὲ τὴ ναυτιλία καὶ τὴν πειρατεία⁵¹. Τὸ σπίτι λοιπὸν ἦταν ἐπόμενο νὰ ἐκφράσει αὐτὸν τὸ νέο μορφοπλαστικὸ παράγοντα τῆς ζωῆς.

Τὸ δίπατο κτίσμα (τὸ «ὄνταλίδικο σπίτι») εἶναι τὸ κύριο χαρακτη-

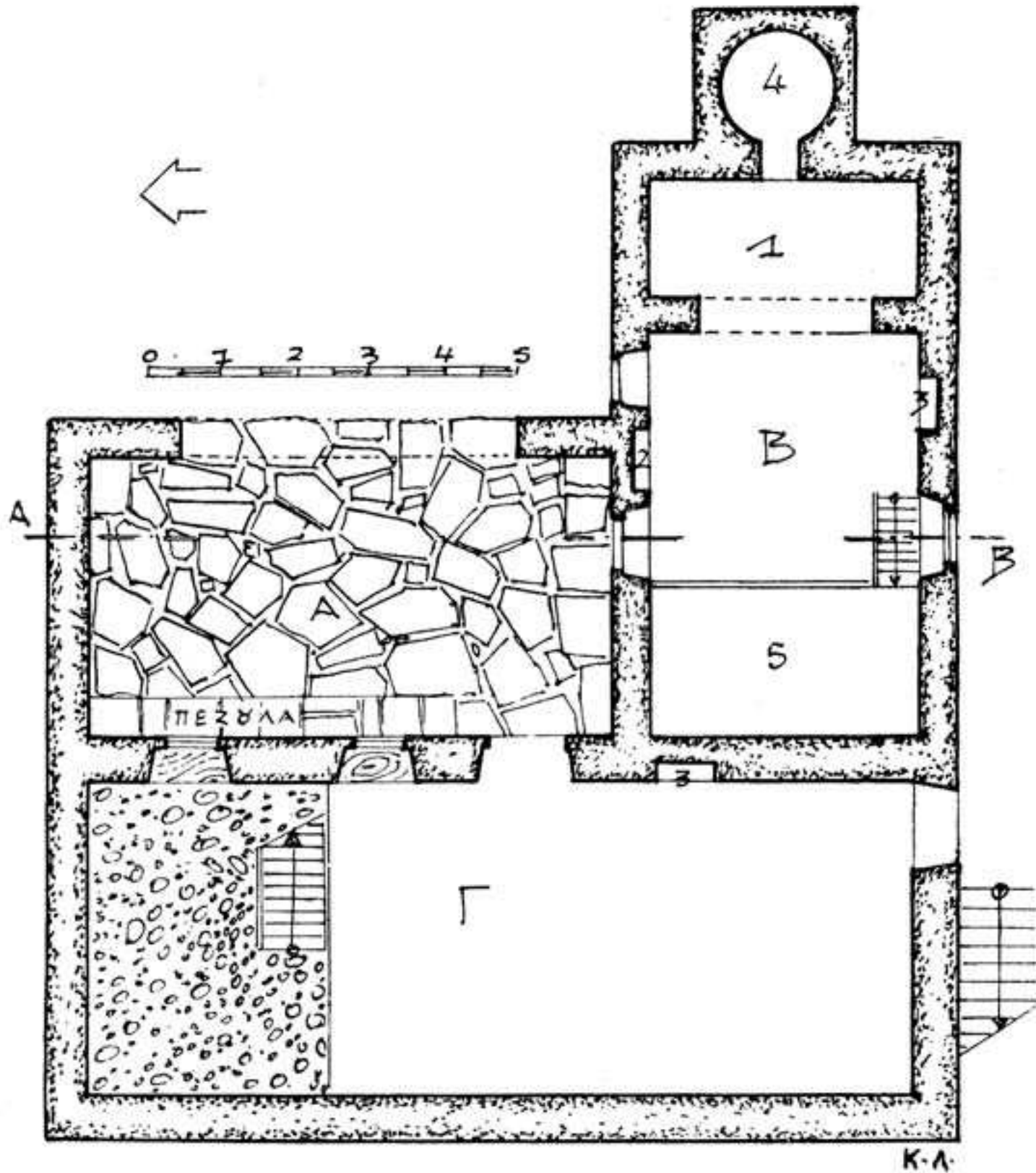
⁴⁸) Ἐνθ' ἄνωτ. στιχ. 261 - 264.

⁴⁹) Ἐνθ' ἄνωτ. στιχ. 951 - 952.

⁵⁰) Στὰ 1866 ὁ Perrot ἔγραψε : «ὕπάρχουν 400 - 500 σπίτια μὰ ἡ ὄψη τους δὲν εἶναι χαρούμενη» (op. cit. σελ. 70). Κι' ὁ Παπαδοπετράκης ἀκόμα πιὸ παραστατικά : «σήμερον ὤφειλε νὰ ἴδῃ ὁ Rolen (sic) τὴν κωμόπολιν ταύτην καὶ ἐσμέν βέβαιοι ὅτι ἤθελεν συντάξῃ θλιβερωτάτας ἱερεμιάδας» (op. cit. σελ. 22). Καὶ τῶρα, ὅταν βαδίζεις ἀνάμεσα στὰ τόσα χαλασμένα ἢ ἐγκαταλειμμένα σπίτια καὶ τοὺς ἔρημους δρόμους—πρὸ πάντων τὸ καλοκαῖρι ποὺ οἱ περισσότερες οἰκογένειες ἀνεβαίνουν ψηλά — ἔχεις τὴ μελαγχολικὴ αἴσθησι πὼς βρίσκεσαι σὲ τόπο ποὺ τὸν κούρσεψε μιὰ πολὺ πρόσφατη καὶ ἀνεξήγητη συμφορὰ.

⁵¹) Γιὰ τὸ σημαντικὸ αὐτὸ θέμα τῆς πειρατείας τῶν Σφακιωτῶν βλ. Ν. κ. Σταυρινίδη, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Σφακιῶν (1645 - 1770) «Κρητικὰ Χρονικὰ» τόμος Θ', σελ. 213, ὅπου, πλὴν τῶν ὄσων ἀναφέρονται στὰ ἔγγραφα 19, 20 καὶ 30, παρατίθεται σημαντικὴ βιβλιογραφία στὴν ὑποσημείωσι 120.

ριστικό της Σφακιώτικης κατοικίας. Ψηλό, με περιποιημένη όψη, σοβαντισμένο και υδροχρωματισμένο με άσπρο ασβέστη, με τὰ ξύλινα κουφώματα βαμμένα σὲ ποικίλα σκούρα χρώματα⁵²: μπλέ, καφέ, λουλακί, βαθυπράσινο.

Σχέδιο 20. — Σπίτι Μαλανδράκη: Κάτοψη Ισογείου.

A. Καμάρα. B. Κουζίνα. 1. Τζάκι. 2. Σταμνοσιάτης. 3. Ντουλάπι
4. Φούρνος. 5. Ἀποθήκη με σοφᾶ. Γ. Αἴθουσα.

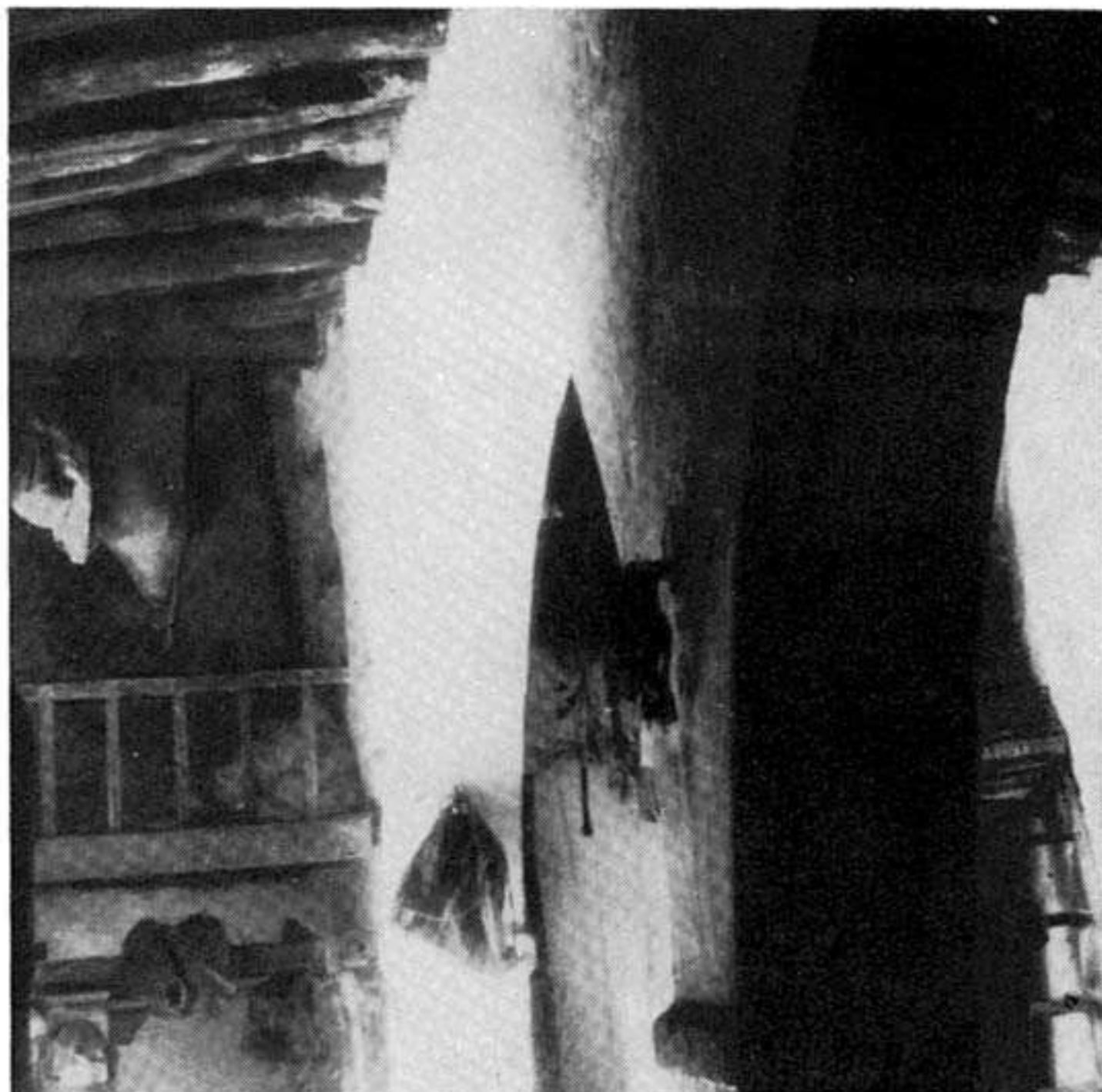
Ἐπὶ ὅλα διάλεξα νὰ παρουσιάσω τὸ μεγάλο ἀρχοντικό τῶν Μαλανδράκηδων⁵³, πὸ κτίστηκε τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ περασμένου αἰῶνα

⁵²) Αὐτὴ ἢ πολυχρωμία εἶναι ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς νησιώτικης ιδιοσυγκρασίας (βλ. I. Λυγίζου, Ἑλληνικὴ νησιώτικη ἀρχιτεκτονική, Ἀθήνα 1943, σελ. 88. Ἐπίσης Κ. Παπᾶ, *op. cit.*).

⁵³) Ὁ Π. Τζελέπης δημοσιεύει στὸν πίνακα 50 τοῦ ἔργου του ἓνα μικρὸ προοπτικὸ πὸ μοιάζει με τὸ σπίτι τῶν Μαλανδράκηδων. Ἐπίσης παρουσιάζει, σὲ σχέδιο, μιὰ ἀποψη τῆς Χώρας, μὰ πὸ εἶναι κάπως ἐξιδανικευμένη καὶ δὲν ἔχει πολλή σχέση με τὰ πράγματα. Σήμερα στὸ σπίτι τῶν Μ. στεγάζονται οἱ ὑπηρεσίες τῆς Ὑποδιοικήσεως Χωροφυλακῆς Σφακίων καὶ ὁ Ἀστυνομικὸς Σταθμὸς.

Είν. 1.—Σπίτι Έμμ. Μα-
ρινάκη. Έσωτερικό.

Είκ. 2. — Σπίτι Έμμ Μα-
ρινακη. Άνστολικη όψη.

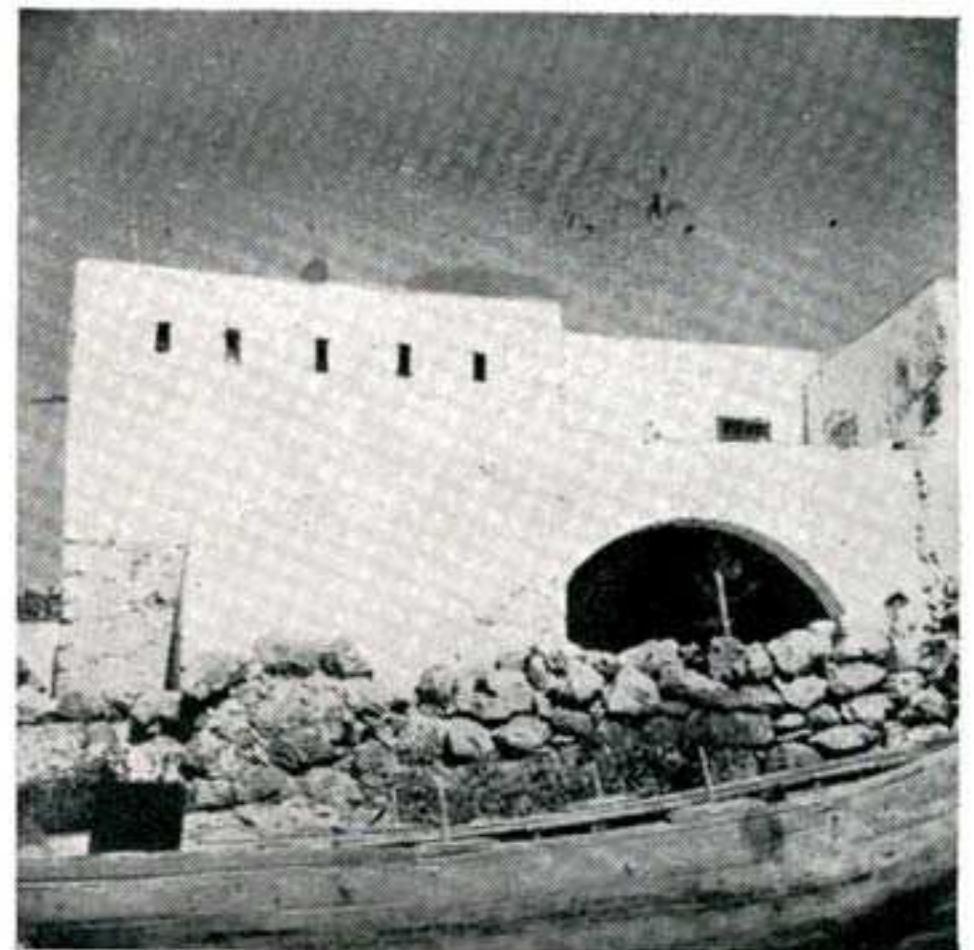

Χώρα Σφακίων : Ἐὸ σπι. τι
τῶν Μαλανδράκηδων.

Εἰκ. 1. -- Ἡ «καμάρα».

Εἰκ. 2. -- Γενική ἄποψη.

Εἰκ. 3. -- Ἄνατολική ὄψη.

Χώρα Σφακίων: Τὸ σπίτι
τῶν Μαλανδράκηδων.

Εἰκ. 1. — Ἀνατολική ὄψη.

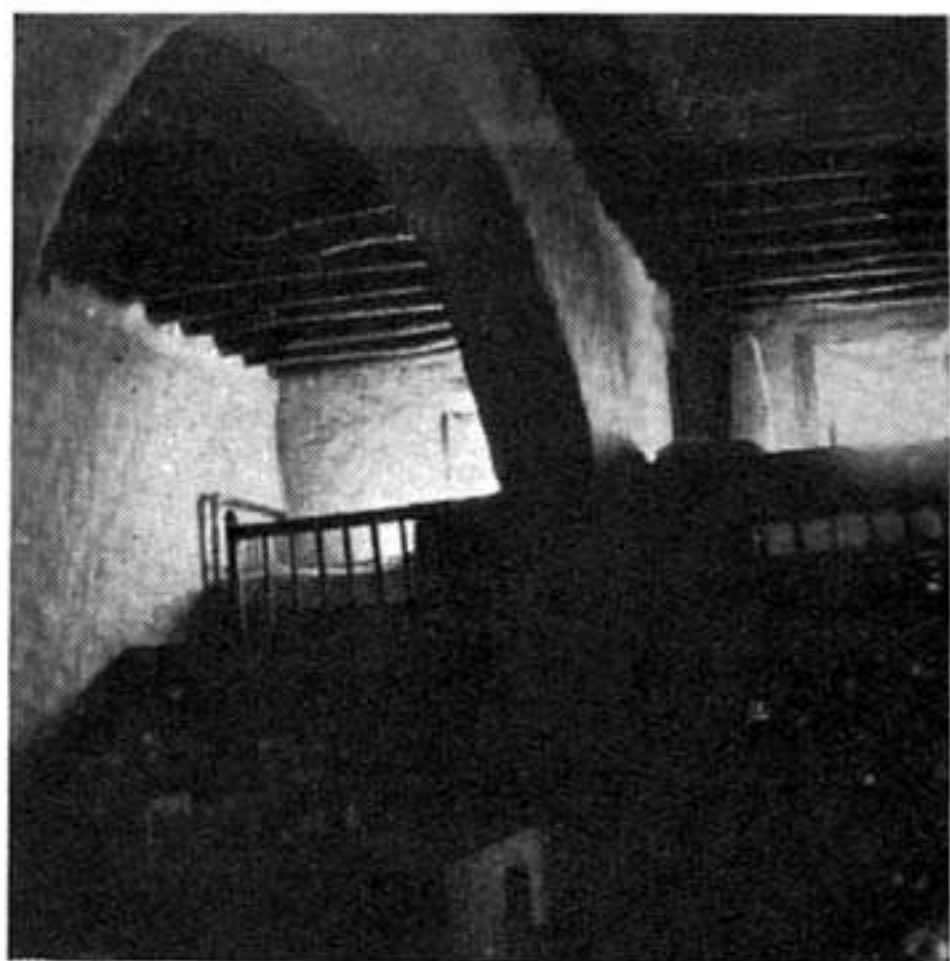
Εἰκ 2. — Ξύλινη πόρτα.

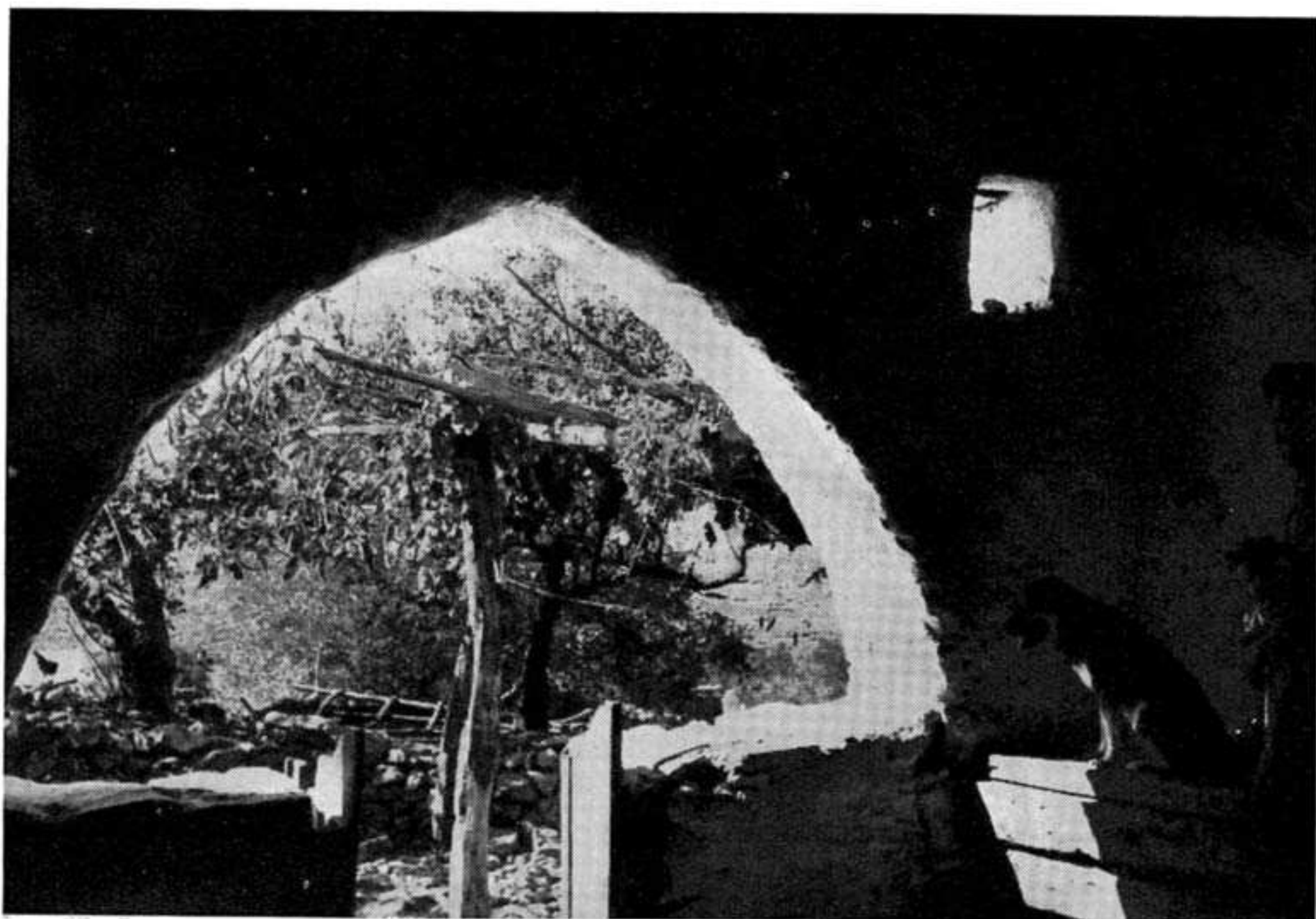
Εἰκ 3. — Συνοικία Ἀμηνάδων.

Είκ. 1. — 'Ανώπολις : Σπίτι Γ. Φασουλάκη.
'Εξωτερική όψη.

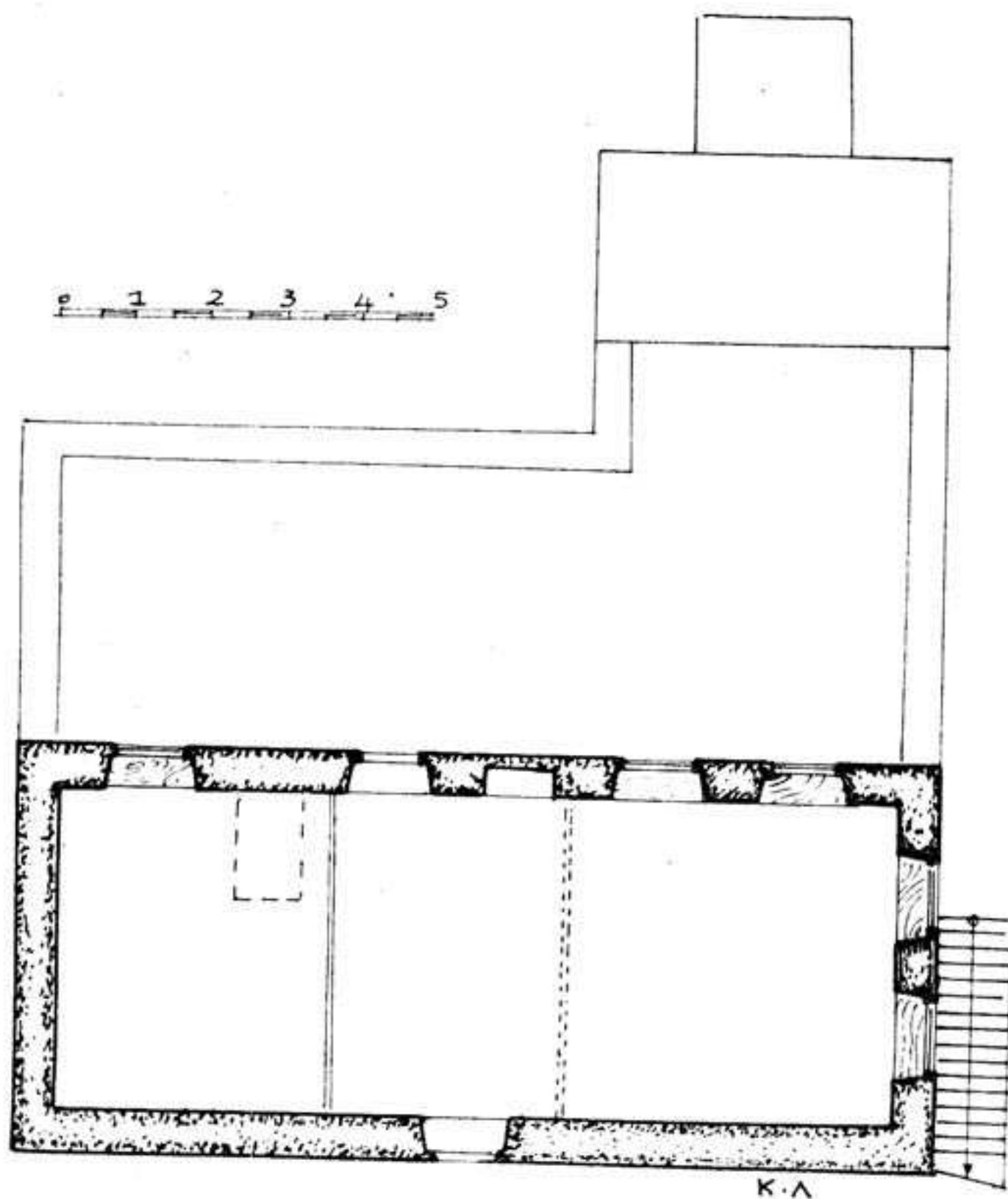
Είκ. 2. — 'Ανώπολις : Σπίτι Γ. Φασουλάκη.
'Εσωτερικό.

Είκ. 3. — 'Ανώπολις : Σπίτι Γ. Φασουλάκη. 'Η «καμάρα».

ἀπὸ τὸ Μανώλη Μαλανδράκη (Πίν. ΚΒ' καὶ ΚΓ'), ἐμπορευόμενο καὶ «τερζῆ»⁵⁴, γιὰτὶ βρίσκω πὼς εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ τοῦ τόπου. Εἶναι τὸ σπίτι τοῦ εὐποροῦ μεσοαστοῦ ποὺ πιθανὸν νὰ πρόστεσε καὶ κάτι ἀπ' ὅσα εἶδαν τὰ μάτια του, ταξιδεύοντας ἔξω, χωρὶς ὁμῶς καὶ νὰ νοθέψει τὸ γενικὸ κατασκευαστικὸ πνεῦμα ποὺ κυριαρχοῦσε

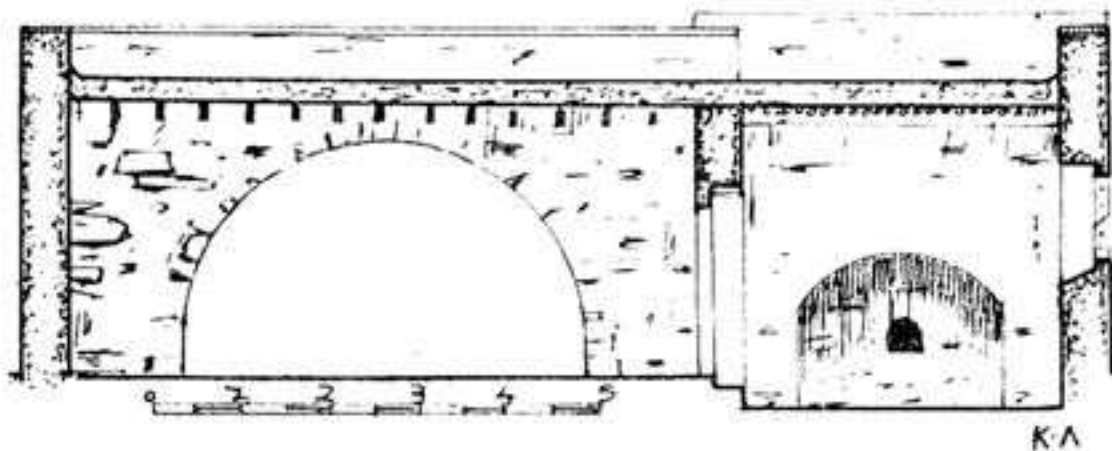
Σχέδιο 21. — Σπίτι Μαλανδράκη: Κάτοψη ἀνωγείου.

στὴ Χώρα. Τὰ σχέδια μιλοῦν μόνονα τους (βλ. σχ. 20, 21, 22). Στὸ ἰσόγειο, πού'χει σχῆμα Γ, εἶναι: νοτιανατολικά ἡ κουζίνα, δυτικά ἡ μεγάλη αἴθουσα καὶ μπροστὰ ἡ στοὰ ποὺ τὴ λένε «καμάρα» ἢ καὶ «χαγιάτι»⁵⁵. Τὸ ἀνώγειο (ὁ «ὄντᾶς») ἐκτείνεται μόνο στὸ χῶρο ποὺ ἀντι-

⁵⁴ Ὁ ράφτης τῆς κρητικῆς ἀνδρικήs ἐνδυμασίας (Τουρκ. Terzi).

⁵⁵ Αὐτὴ ἡ ἰσόγεια στοὰ, ποὺ παίρνει τὴν ὀνομασία τῆs (καμάρα) ἀπὸ τὸ τόξο ποὺ στηρίζει τὸ μπροστινὸ δῶμα, ἀντιστοιχεῖ στὸν «ἡλιακὸν χαμόγεω» τῶν βυζαντινῶν «πρὸς τὴν αὐλὴν βλέπων». Πάνω ἀπ' αὐτὸν ἐκτεινόταν ὁ «ἀνώγειος ἡλιακός» ποὺ λέγεται «δωματηρός ἡλιακός», τὸ δικὸ μας ἀνοικτὸ δῶμα (βλ. Φ. Κουκουλέ, *op. cit.* σελ. 290 καὶ Ἄν. Ὁρλάνδου, *Τὰ ἀστικά σπίτια τοῦ*

στοιχεί στη μεγάλη δυτική αίθουσα του ισογείου και χρησιμοποιεί έπειτα τις ευρύχωρες ταρατσες που καλύπτουν την κουζίνα και τη στοά. Έπάρχει παντού άνεση και το κάθε τμήμα έχει ό,τι χρειάζεται για να έναρμονίζεται με τον όλο οργανισμό και να τον εξυπηρετεί. Η κατασκευή είναι αρκετά φροντισμένη και τουτό φαίνεται από όρισμένες λεπτομέρειες, όπως είναι λ. χ. τα κουφώματα, περβαζωτά μέσα κι' έξω, με σκνιδωμένη την ποδιά και το λοξό υπέρθυρο, την καλοκατασκευασμένη σιδεριά, νταμωτή στο ισόγειο, απλή όριζόντια στο άνώγειο (βλ. σχ. 23, 24). Το δάπεδο της «καμάρας» είναι στρωμένο με μεγάλες άκανόνιστες πλάκες. Το δάπεδο της αίθουσας του ισογείου είναι στρωμένο

Σχέδιο 22. — Σπίτι Μαλανδράκη: Τομή Α - Β.

κατά τα 2/3 με σανίδες, ενώ το υπόλοιπο, προς βορρά, έχει στρωθεί, έντεχνα, από βότσαλο του γιαλού, ύλικό ώρατο και άφθονο στην περιοχή. Γενικά τα ύλικά είναι διαλεγμένα. Τα πρέκια των κουφωμάτων είναι

άπό κέδρο της Γαύδου, που έχει μέτριο κορμό, μά μεγάλη άντοχή. Οί μαλακές άσπριδερές πλάκες, τύπου Μάλτας, για έπέन्दυση στηθαίων ή για τά γείσα πάνω άπό τά κουφώματα, είναι κι' αυτές γαυδιώτικες. Τα μεγάλα δοκάρια στο πάτωμα και τά δώματα, είναι άπό κυπαρίσσι Σφκκόλαγγου ή πεύκο, καλοδουλεμένα, ίσια, κανονικής όρθογωνικής διατομής. Και πάνω άπό τά δοκάρια δέν τοποθετούνται πια τά άκανόνιστα και άγρια «φιαλώματα», μά στρώνονται «λειμωνόθεν όροφοι»⁵⁶, τά περιποιημένα καλάμια, ευθύγραμμα, όμορφοταιριασμένα, γυαλιστερά, μ' εκείνο τό θερμό, κυματιστό κίτρινο χρώμα τους. Κι' άπό πάνω, φυσικά, τό «ρόδωμα» κι' ή «λεπίδα» με τό «ρέμα» προς τίς «άναλειχτικές». Παραθέτω άκόμα την είκόνα της πόρτας της είσόδου στην ισόγεια αίθουσα (Πίν. ΚΓ', είκ. 2) με τους καλοδουλεμένους ταμπλάδες άπό όριζόντια στοιχεία, κατασκευή που μοιάζει πολύ με άλλες νησιώτικες⁵⁷. Η έπικοινωνία με τό άνώγειο συντελείται είτε με την έσωτερική ξύλινη σκάλα, που είναι κοινής χρήσης, είτε με την έξωτερική

Μυστρά, Α.Β.Μ.Ε. τόμος Γ', 1937, σελ. 74). «Έπείνω της στοάς του ισογείου έχομεν εις τό άνώγειον τό ευρύχωρον χαγιάτι» (Α ν. Ό ρ λ ά ν θ ο υ, 'Αθηναϊκόν 'Αρχοντόσπιτο της τουρκοκρατίας, Α.Β.Μ.Ε., τόμ. Ε' σελ. 203. Κ. Α. Γ ε ω ρ γ ι ά θ ο υ ορ. cit. σελ. 127).

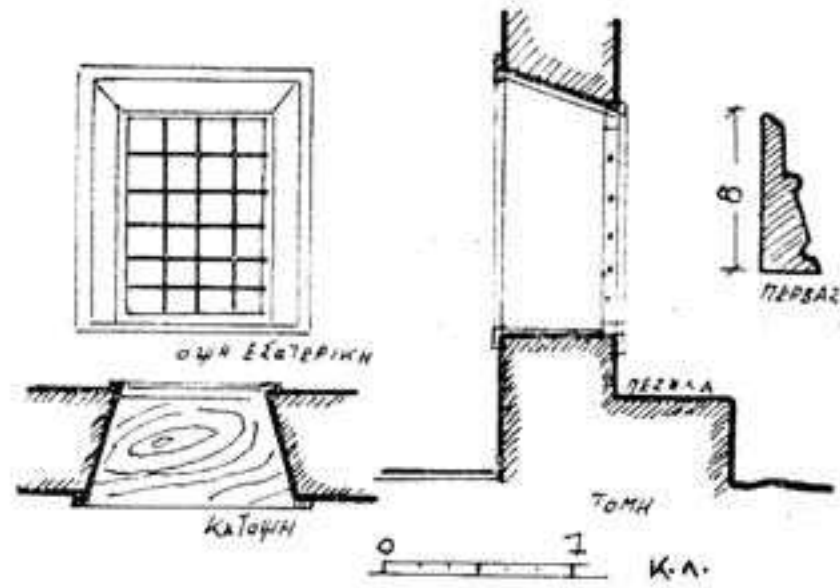
⁵⁶) Βλ. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, ορ. cit. σελ. 274.

⁵⁷) Ι. Λ υ γ ί ζ ο υ, ορ. cit. σελ. 89 και Κ. Πα π ά, ορ. cit. σελ. 122.

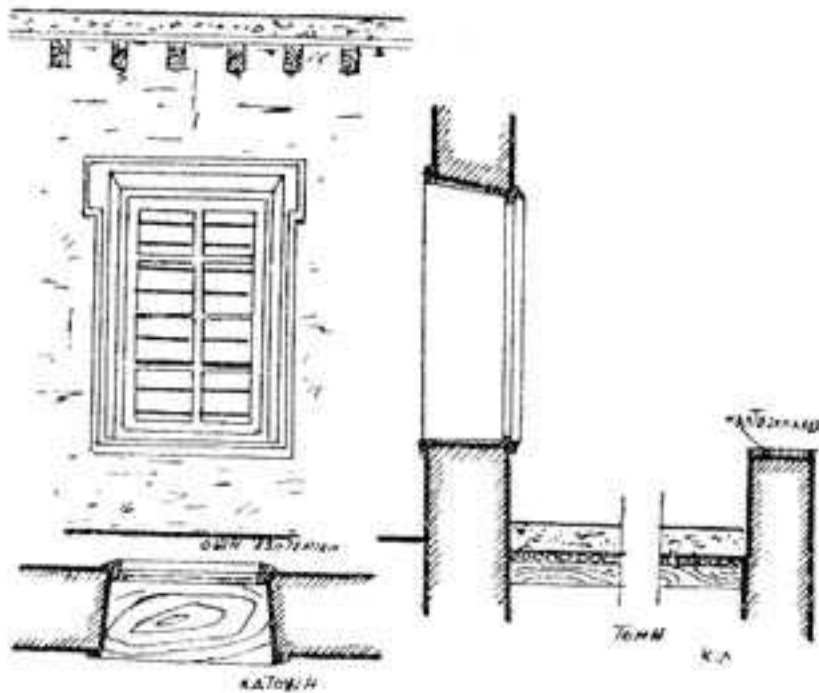
λίθινη, πρὸς νότο, πού εἶναι ἡ ἐπίσημη πρόσβαση στὸ μεγάλο χῶρο πού διαχωρίζοταν ἀπὸ δυὸ ξύλινα χωρίσματα σὲ τρία εὐρύχωρα δωμάτια. Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ χωρίσματα παραμένει ἀκόμα στὴ θέση του.

Ἡ γενικὴ διάταξη καὶ πρὸ πάντων ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη θυμίζει τὸ κυκλαδίτικο σπίτι, μὲ τὴν τοξωτὴ ἰσόγεια στοᾶ του καὶ τὸν πλοῦτο τῶν κουφωμάτων στὸ ἀνώγειο⁵⁸. Μὰ κι' ἐδῶ, ὅπως καὶ στ' ὄρεινὸ σφακλιανὸ σπίτι, τὸ στοιχεῖο πού κυριαρχεῖ εἶναι ἡ λιτότητα. Ὅσο κι' ἂν τὸ κτίσμα εἶναι πιὸ περιποιημένο, μὲ τὰ χρώματά του, τὸν ἄφθογο φυσικὸ φωτισμό του⁵⁹, τὰ ἔντεχνα δουλεμένα ξυλουργικά του, τὰ γεῖσα ἀπὸ μαλτεζόπλακες πάνω ἀπὸ τὰ

Σχέδιο 23.—Σπίτι Μαλανδράκη: Παράθυρο ἰσογείου (λεπτομέρεια).

κουφώματα ἢ τὰ ξύλινα μπαλκόνια μὲ τὸ περιποιημένο, εὐθύγραμμο ξυλοκάγκελο⁶⁰, ὅσο κι' ἂν ὅλ' αὐτὰ μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν τραχύτητα τῶν ὄρεινῶν σπιτιῶν, ὥστος ἐπικρατεῖ κι' ἐδῶ ἡ γυμνὴ μορφή πού τὴ συνθέτουν τ' ἀπλά κι' εὐθύγραμμα στοιχεῖα (βλ. Πίν. ΚΓ', εἰκ. 3), μὲ τὴν παρεμβολὴ σ' ὀρισμένα κτίσματα (ὅπως τοῦ Μαλανδράκη) τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου στὴν ὄψη τοῦ προστώου.

Σχέδιο 24.—Σπίτι Μαλανδράκη: Παράθυρο ἀνωγείου (λεπτομέρεια).

Ἐνάντια σὲ τὸ ὄρεινὸ σπίτι, ἐπικρατεῖ ἡ γυμνὴ μορφή πού τὴ συνθέτουν τ' ἀπλά κι' εὐθύγραμμα στοιχεῖα (βλ. Πίν. ΚΓ', εἰκ. 3), μὲ τὴν παρεμβολὴ σ' ὀρισμένα κτίσματα (ὅπως τοῦ Μαλανδράκη) τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου στὴν ὄψη τοῦ προστώου.

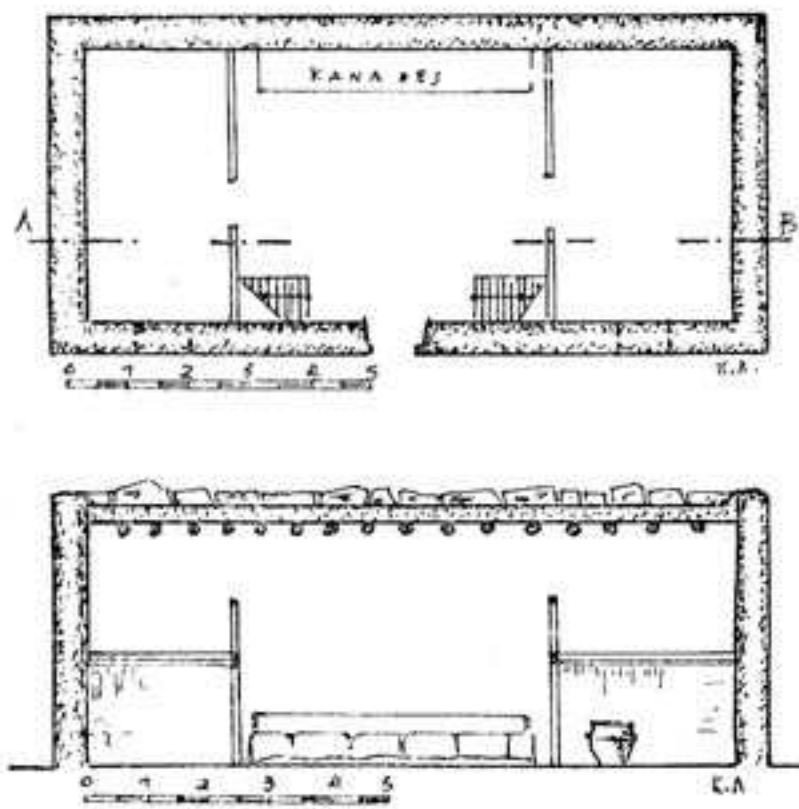
⁵⁸) Βλ. λ. χ. τὰ τηνιακὰ σπίτια (Δ. Β. Βασιλειάδης, Εἰσαγωγὴ στὴν Αἰγ. Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονική).

⁵⁹) Ἡ συνολικὴ φωτιστικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνωγείου εἶναι 10,64 M² πού ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ 22 % τῆς ἐπιφάνειας τοῦ φωτιζόμενου χώρου. Γιά τὸ Καλλικρατιανὸ σπίτι τὸ ἀντίστοιχο ποσοστὸ εἶναι 3 %, ἐνῶ γιά τὸ Ἀσηγωνιώτικο εἶναι 8 %.

⁶⁰) Ὁμοίου τύπου μὲ τὰ Κυκλαδίτικα (βλ. Κ. Παπᾶ, op. cit. σελ. 114, 117, 120 καὶ 121).

⁶¹) «Κρημνοδατοῦντες» καὶ «κρημνοδίαιτος» εἶναι παραστατικὲς ἐκφράσεις τοῦ Παπαδοπετράκη (op. cit. σελ. 12 καὶ 13). Γιά τίς φοβερὲς χαραδρώσεις τῆς Σφα-

ἡ Ἀνώπολη ἦταν ὁ ὠραιότερος τύπος τῶν Σφακιῶν, «μετὰ τὴν παράδοξη καὶ ρωμαντική Ἀγ. Ρούμελη», καὶ συμπλήρωνε: «τὰ σπίτια καὶ στὴν κοιλάδα αὐτὴ τὰ βρῆκα ἔπως σ' ὅλα τὰ Σφακιά, ὠραιότερα ἀπὸ τὰ σπίτια τῶν πεδινῶν Ἑλλήνων, ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ ἀσβεστωμένα καὶ ἀσπρισμένα...⁶²». Ὁ τύπος ποὺ συνηθίζεται εἶναι κυρίως ἡ ἀπλὴ ἰσόγεια παραλληλόγραμμη αἴθουσα μὲ σοφᾶ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἢ ἀπὸ τὶς δυὸ μεριές (βλ. σχέδιο 25) ἢ καὶ δίχως σοφᾶ, στεγασμένη ὁμῶς πάντα μὲ τὸ χωμάτινο δῶμα⁶³. Ἡ ὑπαρξὴ ξύλων στὴν περιοχὴ, μὲ μῆκος ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ 4,00 - 5,00 μ. ἐξασφαλίζει πολλὰς φορές

Σχέδιο 25. — Σπίτι στὴν Ἀνώπολη:
Κάτοψη καὶ τμήμα Α - Β.

τὴ δυνατότητα στεγάσεως δίχως τὴν παρεμβολὴ τῆς καμάρας. Συναντᾶται ὁμῶς καὶ ἓνας ἄλλος σύνθετος τύπος ποὺ συνδυάζει τὴν καμαροσκέπαστη αἴθουσα μὲ τὸ προστώο ἢ χαγιάτι, στὴν πλατεῖα ὄψη. Τὰ σχέδια (σχ. 26, 27) δείχνουν τὴ διάρθρωση τοῦ σπιτιοῦ (Πίν. ΚΔ') ποὺ ἀνήκει στὸ Γιώργο Φασουλᾶκη, γεωργὸ (βγάζει λάδι καὶ κρασί). Ἔχομε δηλαδὴ καὶ ἐδῶ τὴ διαίρεση σὲ σπάλες καὶ καντούνια, μὲ τὴ διαφορά πὼς ἐπειδὴ οἱ συνθήκες ζωῆς εἶναι πιὸ ἥπιες (βρισκόμαστε σὲ ἡ-

μερώτερο τόπο, μὲ μικτὴ οἰκονομία, γεωργοκτηνοτροφικὴ ὅπως καὶ στὸ Βουβᾶ) οἱ παραλλαγές εἶναι ἀνάλογες. Ἡ «καμινάδα» μεταφέρθηκε ἔξω ἀπὸ τὸ κυρίως σπίτι, σ' ἓνα μικρὸ δωμάτιο, καὶ ἔτσι ὁ χώρος ἐμείνε ἐλεύθερος γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸν ὕπνο τῶν

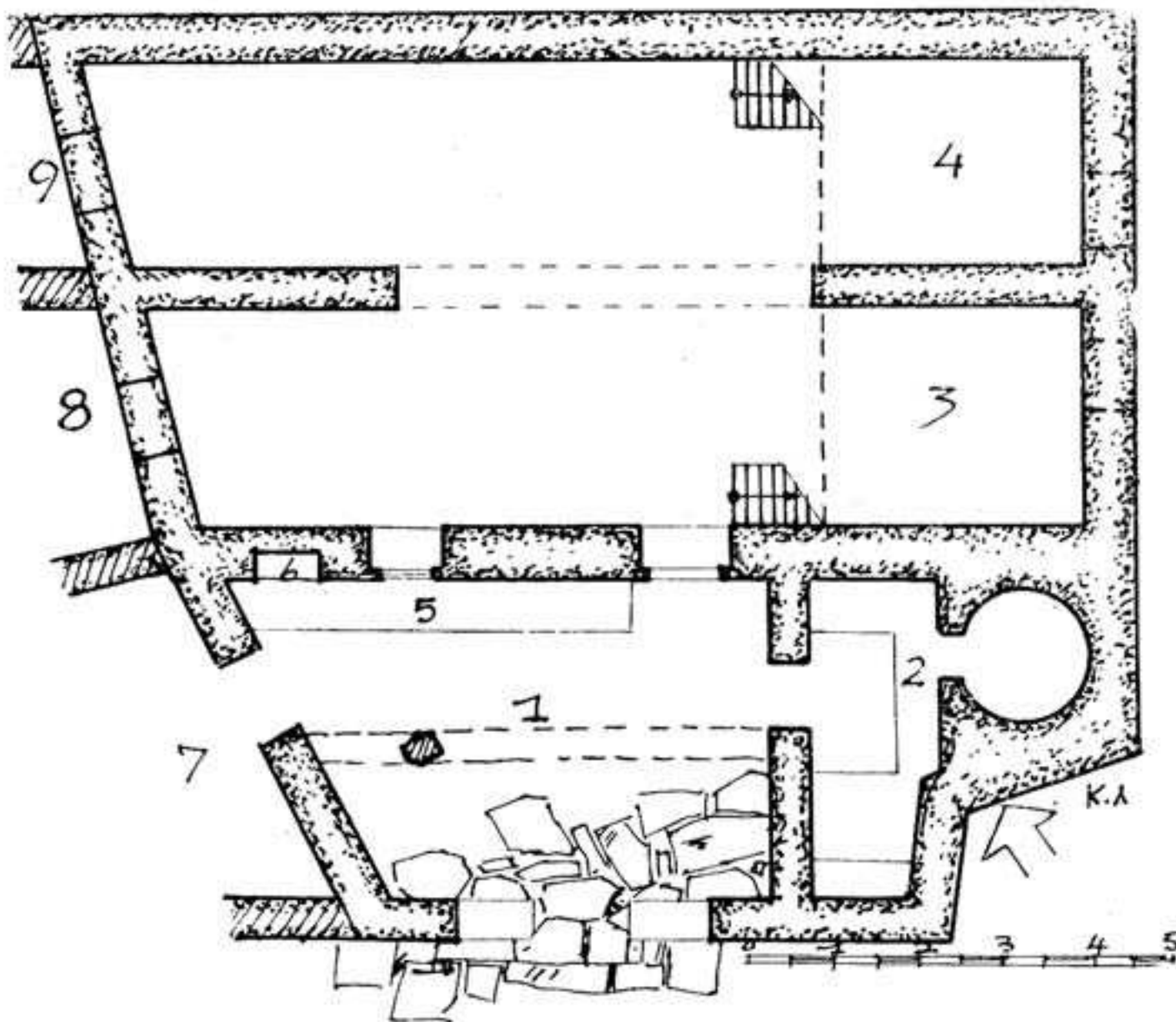
κιανῆς γῆς πολλοὶ ἔχουν μιλήσει μὲ θαυμασμὸ καὶ δέος. Ὁ Δέφνερ μάλιστα ἐτυμολογεῖ τὰ Σφακιά ἀπ' αὐτές: «Σφακιά σημαίνει τὰ φαράγγια... Σφᾶξ γὰρ πᾶν χάσμα γῆς» (Μ. Δέφνερ, Ὀδοιπορικαὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Δυτικὴν Κρήτην, ἐν Ἀθήναις). Ἐπίσης βλ. Ν. Καλομενοπούλου, Κρητικά, τοπογραφία καὶ ὁδοιπορικὰ τῆς Νήσου Κρήτης, Ἀθήναι 1894: «Λί μετὰ τὴν Χώρας τῶν Σφακιῶν καὶ Λουτροῦ ἀκτὰ εἰσὶ τοσοῦτον ἀπότομοι καὶ βραχώδεις, ὥστε οὐδεμία ὑπάρχει κατ' αὐτὰς ἀτραπὸς παρέχουσα ἄμεσον συγκοινωνίαν ἔστω καὶ εἰς πεζοῦς, μετὰ τῶν δύο τούτων παραλίων χωρίων» (σελ. 287).

⁶²) F. W. Sieber, Reise nach der Insel Kreta (εἰς Ε.Ε.Κ.Σ. τόμος Β', σελ. 277 καὶ 279).

⁶³) Σήμερον πιὰ ἀπόκτησαν τὴ συνήθεια, καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἀπόμακρη περιοχὴ, ἀπομονωμένη συγκοινωνιακῶς, νὰ στεγάζουν μὲ πλάκες ἀπὸ ὠπλισμένο σκυρόδεμα, (κακῆς μάλιστα ποιότητος), ποὺ δημιουργεῖ δυσμενέστατες συνθήκες διαμονῆς λόγω τελείας ἐλλείψεως μονώσεως ὕδατικῆς καὶ πρὸ παντός, θερμικῆς.

ἀνθρώπων (ἀφοῦ τὰ ζῶα βρῆκαν θέση στὸν διπλανὸ στάβλο) καὶ τὴν ἀποθήκευση τῶν προϊόντων. Ἀπὸ τὰ τέσσερα καντούνια τὰ δυὸ ἀνατολικά ἔχουν σοφᾶ καὶ τὸ καθένα ἀπὸ ἓνα παράθυρο. Τὰ δυὸ δυτικά, ὕστερα ἀπὸ τὴν προσθήκη βοηθητικῶν χώρων (βλ. χώρους 7, 8 καὶ 9 σχ. 26) ἔχασαν τὴν πρώτη τους κτιριολογικὴ λειτουργία. Ἔτσι οὐσιαστικὰ ὁ χώρος ἔχει ὑποστῆ μιᾶ σοβαρῆ ἀλλοίωση, κι' ἔχει χάσει τὴν ἀρχικὴ του ἐνότητα. Τὴν ὄψη τῆς στοᾶς («καμάρας») τὴ διαμορφώνει ἓνα τόξο μὲ τὴν ἰδιότυπη καὶ ἀσυνήθιστη θλαστὴ μορφή. Τὸ

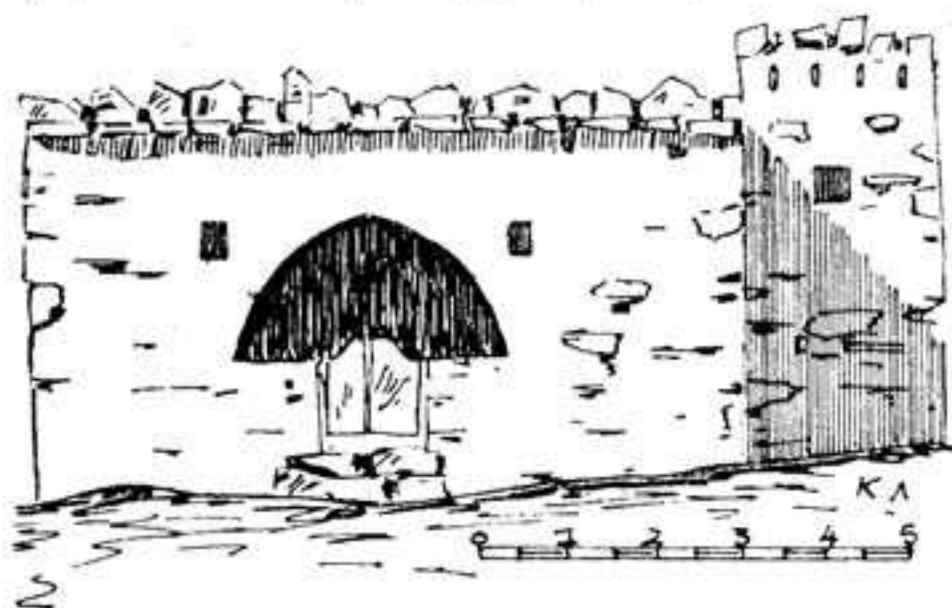
Σχέδιο 26. — Σπίτι Φασουλᾶκη: Κάτοψη.

1. Καμάρα. 2. Τζάκι. 3 - 4. Σοφᾶς. 5. Πεζούλα. 6. Σταμνοσιάτης.
7. Στάβλος. 8 - 9. Ἀποθήκες.

δῶμα ὑποστηρίζεται μ' ἓνα ἐνισχυτικὸ ὀρθοστάτη ἀπὸ χοντρὸ ξύλο, πὺ ὑποβαστάζει ἓνα ἐγκάρσιο «ποταμό». Χαρακτηριστικὴ κι' ἐδῶ ἢ ἀπόληξη, τὸ «ματσιπέτι», μὲ τὴν τραχύτατη μορφὴ του, ὅπως καὶ τὸ ἐξ ἴσου ἀνώμαλο γείσο ἀπὸ πλακοειδεῖς πέτρες.

Τὸ πρόχειρο κι' ἀκανόνιστο τοῦτο τέρμα, μὲ τὶς ἀκατέργαστες κι' ἀνόμοιες πέτρες, ἀποτελεῖ μιᾶ ἀκόμα ἐνδειξὴ τῆς ἀδιαφορίας τῶν Σφακιανῶν γιὰ τὸ διάκοσμο καὶ γενικὰ γιὰ κάθε τι τὸ περίτεχνο, πὺ ἀπικτεῖ κάποια ἰδιαίτερη κατασκευαστικὴ φροντίδα. Καὶ γίνεται μάλιστα πὺ καταληπτὴ τούτη ἢ ἀδιαφορία του, ὅταν θελήσει κανεὶς νὰ συγκρίνει τὸ τραχὺ καὶ πρωτόγονο τοῦτο τέλειωμα μὲ τοὺς ἐπιμελημένους «ἀκότραφους» καὶ τὰ «σαμάρια» πὺ στέφουν, περιμετρικά, τὸ

νησιώτικο σπίτι, και τονίζουν έντεχνα κι' άπλά τὸ τέρμα ἑνὸς ὀμορφου πλαστικοῦ ἔργου⁶⁴ πὸ συνταίριασε τ' ὠφέλιμο μὲ τὸ χαριτωμένο⁶⁵. Μὰ ὅλ' αὐτὰ εἶναι σύμφυτα μὲ τοὺς ἀνθρώπους πὸ τὰ δημιουργοῦν και μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, και τὶς οἰκονομικὲς και ἱστορικὲς συνθῆκες πὸ τὰ ἐκκολάπτουν. Αὐτὴ ἡ μισοτελειωμένη και ἄτεχνη ἐπίστεψη δείχνει ἴσως και τοῦτο: πόσο λίγο ἐπίστευε ὅταν ἐκτιζε τὸ σπίτι του ὁ Σφακιανὸς (και τὸ πικρὸ αὐτὸ αἶσθημα θὰ πρέπει νὰ ἐπεκταθεῖ πολὺ πιὸ πέρ' ἀπὸ ὄω, και νὰ γίνεи κοινὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ) στὴ μονιμότητα αὐτοῦ πὸ ἔκανε, ὅταν ἤξερε πὸς πολ-

Σχέδιο 27. Σπίτι Φασουλάκη: Πρόσοψη.

λὲς γενιὲς εἶχαν κάνει τὸ ἴδιο, για νὰ δοῦν τὸ μόχθο τους, νὰ γίνεиται ἐρείπια.

Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἀν ἔλειψε ἡ διακοσμητικὴ διάθεση, ὅμως τὸ πλαστικὸ αἶσθητήριο δὲν ἀτόνισε κι' ἔχει ὄχι μονάχα αὐθορμητισμὸ, ἀρρενωπὴ εἰλικρίνεια και σφρῖγος, μὰ και μιὰ δικὴ του αὐτονομία, ὄλο

ύγεια και σιγουριά. Γιατὶ τ' ἀπλά αὐτὰ ἐπιτεύγματα συντελοῦνται χωρὶς τὴ συνδρομὴ ξένων στοιχείων, χωρὶς κανένα «ἐμπλουτισμὸ» — arricchimento, ὅπως ὀνόμαζε ὁ Vitruvio τὸν κάθε διάκοσμο. Και νομίζω ὅτι ταιριάζει νὰ ποῦμε και τοῦτο: πὸς ὅ,τι μᾶς πλησιάζει σήμερα σ' αὐτὲς τὶς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές, δὲν εἶναι μόνο μιὰ ψυχρὴ ἐπιστημονικὴ περιέργεια ἢ μιὰ ρωμαντικὴ διάθεση ἀναδρομῆς σὲ πλαστικὲς μορφές τοῦ παρελθόντος, μὰ κι' ἐκείνη ἡ λιτότητα τῶν μαζῶν, ἀνεπιτήδευτα γυμνῶν ἀπὸ κάθε διάκοσμο, πὸ εἶναι ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεία τοῦ σύγχρονου ἀρχιτεκτονικοῦ πνεύματος⁶⁶. Τὸ λαϊκὸ τοῦτο κτι-

⁶⁴) Βλέπε λ. γ. τοὺς ὀμορφους ἀκότραφους στὴ Νάξο, στὴ Μύκονο, στὴ Τζιά, στὴν Τήνο ἢ τὴν πραότητα και τὴν ἡρεμία πὸ προσδίδει ἡ ἡπια σκιά τοῦ Αἰγυπτιοῦ σαμαριοῦ. (Δ. Β. Βασιλειάδης, Εἰσαγωγή στὴν Αἰγαιοπελαγίτικη λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ σχ. 15, 16, 17, 19, 20 κλπ. Τοῦ ἴδιου, Ἡ λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Αἰγίνας σελ. 72).

⁶⁵) «Γενικὰ — γράφει ὁ Παπᾶς για τὸ κυκλαδίτικο σπίτι — ἡ φύση ἐπιβάλεται πιὸ πολὺ μὲ τὴ χάρη της παρά μὲ τὸ μεγαλεῖο της» (op. cit. σελ. 7). Και αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ «χάρη» ἐκφράζει τὸ κυκλαδίτικο κτίσμα.

⁶⁶) «Ὁ ρασιοναλισμὸς ἀναπτύχθηκε ἀρχικὰ σὰν μιὰ ἀντίδραση στὸν «διακοσμητισμὸ» τοῦ 1800 και γύρευε ἀκριβῶς νὰ ἀναδημιουργήσει τὴν ἐνότητα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου, ἐμπνεόμενος ἀπὸ μιὰ ἀντίληψη, πὸ ἔβλεπε σὰν οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου τὴν οἰκοδομικὴ σκοπιμότητα». (S. Vitale, *Attualità dell' Architettura*, Bari 1947) Μὰ ἀκόμα και σὲ κάτι ἄλλο σκοπεῖ ἡ

σμα, βγαίνει άδίαστα μέσ' από τή γή, ταπεινό στις διαστάσεις του, μά τόσο άληθινό και όμορφο. Γιατί είναι άλήθεια αύτή ή προσαρμογή του στον περίγυρο και σ' όλα όσα συνθέτουν αυτό τον περίγυρο: φύση, κλίμα, οίκονομία, παράδοση, ιστορία. Κι' είναι πάλι όμορφιά έτσι που δείχνουν—μέσα κι' έξω—τό δομικό ύλικό όπως είναι, χωρίς ν' άλλοιώσουν τήν έκφρασή του, σαν βασικό κι' αρχέτυπο κατασκευαστικό στοιχείο⁶⁷. Κι' έτσι τό κτίσμα γίνεται «ένα μικρό τοπίο»⁶⁸ που άπεικονίζει όλη τήν τραχειά ζωή του λιτόδιου και περήφανου αυτού λαού.

Κ. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ

(Σχέδια και φωτογραφίες του συγγραφέα)

άναδρομή αύτή στις μορφές τής ζωής του παρελθόντος «perpétuée dans l'aujourd' hui des sites, des villages, des maisons et de coutumes grecques: d' affirmer l' échelle humaine» γράφει στα 1939 ό Le Corbusier (Le voyage en Grece. Eté 1939).

⁶⁷) Για τήν «παραποίηση» του ύλικού στην άρχιτεκτονική έγραφε στα 1849, μ' εκείνο τον ιδιότυπο ένθουσιασμό του, κι' ό Ruskin στη «Λυχνία τής Άλήθειας». Άνάμεσα στα τρία κύρια άρχιτεκτονικά ψεύδη καττάσσει και: «τό βάψιμο των έπιφανειών με σκοπό νά παραστήσουν άλλα ύλικά από κείνα που είναι πραγματικά κατασκευασμένο τό οικοδόμημα». Και συμπληρώνει: «Μπορούμε νά πούμε γενικά πως ή άρχιτεκτονική θά έξευγενιστεί κατά τό μέτρο που θά μπορέσει ν' άπαλλαγεί άπ' όλ' αυτά τά άπκτηλά τεχνάσματα» (J. Ruskin, Les sept Lampes de l' Architecture, Trad G. Elwall σελ. 142 - 143).

⁶⁸) Άρη Κωνσταντινίδη, Δυό «χωριά» από τή Μύκονο, Άθήνα 1947. Κι' ό P. Léger έγραφε: «En architecture rurale les édifices, par le matériau devrunt s' apparenter au paysage... Le paysage, par sa destination, évoque des attitudes humaines oisives ou labourieuses. D' autre part, il est le cadre où se déroulent les scènes légendaires et romanesques contées par les poètes...» και συμπληρώνει: «Mais la parenté entre le sol et l' édifice peut être encore plus proche et rien n' est plus beau qu' une forme architecturale inspirée par celle du site même où elle s' élève» (P Léger, L' Esthétique du paysage de l' Architecture et de la peinture, Paris 1930, σελ. 15 και 19).